

NÉMETH ANDOR

Kemenesaljai Digitális Könyvtár
2019.12.04. 11:45

JÓZSEF ATTILA

CSERÉPFALVI

Copyright by Cserépfalvi

Felelős kiadó: Csorba Tibor
Antiqua Nyomdai és Irodalmi Rt. — F.: Wiesmeyer Emil

ET TESTIS ESTO

Hiányzol, Attila. Jól esnék, ha meglátogatnál. Jöhetsz; éjjel-nappal, tetszésed szerinti alakban. Várj, elmagyarázom, hogyan találsz ide.

A vidéket ismered. Cagnesban ahol mint diák nyaraltál, még emlékeznek rád. Cassis idébb van, Marseille alatt. Lesd meg az országúton a Cassis-Marseille jelzésű társaskocsit, szállj fel rá láthatatlanul. Talán éppen utasai között szorongok, kezemben könyvvel, mint a pesti villamosokon. Hegy oldalban kígyózik az út, a jármű hörög, zihál, csak bírja szusszal, míg a tetőre ér. Onnan vígan gurul felfelé, mázsás sziklatömbök mentén. Lent csillog az öböl. Megérkeztünk. íme Cassis, félig fürdőhely, félig halászfalu. A tenger hunyorog, hogy észrevedd. Hunyorog, dorombol, hízelkedik, bekérezkedik a faluba bárkáival. Miniatűr világítótornyával kikötősdit játszik, gyermeten.

Üdvözzölj hát, thalatta! thalatta! hunyoríts vissza a locska őselemre, aztán fordulj balra és vágj neki a nyílegyenes útnak, mely a Cap Canaille

sziklafalához vesét. A tenger, a hízelkedő, lentről követ, fel-feltűnedezve az utat szegélyező majorságok és gyümölcsösök mögött. A nyílt út köialakosé szorul. Komoly olajfák találgatják, ki vagy. A kilátás egyre szebb. Most egy únház ugrik eléd. Kapubálványán ez; áll: La Rose du Ciel. Ennek a hasnak az árnyékában lakunk, húsz lépéssel odébb, a hegy oldalában. Zöldkapus erdei lak, a tenger felett, messze mindattól, amit nemrég a világomnak neveztem.

íme a kertünk. Sudár fenyők, mandulafák, kő” pad a görcsös fügefa alatt. Az ágyasokba babot, lencsét, krumplit, csicsókát vetünk. Talán kikel. Különben jó ügyis. Napsugarakból és a tenger illatából élünk, könnyűek vagyunk, mint a tündérek s felelőtlenek. Szemközt vörös sziklafal lendül ma” gasra: mögötte bukik a tengerbe a nap. Ha megfordulsz, előtted Cassis amfiteátruma. A teknő két hajlatában tetők villognak, lépcsőzetesen egymás felett. Nyaralók. Jobbra apró házak szoronganak, jámborképűek, mint az iskolásgyerekek, de titokban igyekeznek kinyomni egymást a sziklába mart sikátorok padközeiből. Közepén a templom emelgeti ujját. Tiltakozik. Ő nem tülekedett.

Kerülünk beljebb. E ház az otthonom. Olyan, mint egy régi vadászlak, régi regényben, gerendás famennyezete van. Padlója kő. A falépcső a felső szobába iparkodik.

A könyvesházam. Ismerőseid. Franciák, neme-tek, angolok. Összes műveid, kétszer is. Ha megérted volna ... Nézd, ez a te könyved. Cocteau

költeményei. Hányszor kérted vissza, végül mégis nálam ragadt.

Helyezkedj kényelembe. Otthon vagy. Juci már melegít valamit. A kávénk elfogyott, be kell érned teával. Teánk sincs már? Kapsz hársfateát. Valami mindig akad.

Nous plantons des choux et nous mourrons.

Hajh, tarrarom ...

Helyzetem eszményien illik vállalkozásomhoz. Emlékeimet tudatosítom, rendezem. Mást úgyse tehetnék ezidőszert. Viszonylagos szélcsendben élek, míg köröskörül vihar dühöng. A sors tartogat valamire. Immár másodszor egy emberéletben. Így helyezett „várakozási állományba” 1914-ben is. Különös? Nem különös, van benne rendszer. A postás kétszer csenget, mondják az angolok (vagy az amerikaiak). Felszabadultam és nem végeztem el a feladatomat. Kuncz Aladár, szegény, elkészült vele; szellemmé szűrte le, amit megszenvedett. Nekem, aki vele senyvedtem a Fekete kolostorban, meg az Yeu sziget kazamatáiban, nem volt bátorságom visszaidézni a nyűgös emlékeket. Most, mint aki ismétlésre utasított, végig kell szenvednem az egészet újra. Vizsgára készülök.

Első franciaországbeli kényszerszertartózkodásom éveiben Ady Endre volt a vigasztalóm. Könyvem nem volt. Emlékezetből mormolgattam verseit — a felejtethetetleneket — mint aki imádkozik, elalvás előtt, hatvan csendesen sóhajtozó ember között szo-

rongva, a közös terem nyöszörgő szalmazsákján. Istenem volt Ady. Minduntalan azon tűnődtem, vajjon milyen verseket ír, a háborúban? ír-e egyáltalán? S ha elkedvetlenedett, végkép elhallgatott? Láttam mi késsül, megmondta, intette, óvta nemzetét... Talán már nem is él... Nem tudhatom . . .

Most újra versekkel csitítom szívemet... József Attila verseivel. Ami a két magány kosé esett, a háborúk kosé, arra úgy gondolok vissza, mint egy szépen indult s aztán elrontott Duna-ünnepélyre. A költészet fellobogózott hajója diadalmasan siklott a vízen — fedélzetén nemesvonású férfiak verseltek, az életről, a vágyról, a nyomorúságaitól megváltott emberiségről... Aztán a hangulat megzavarodott. A legnemesebbek egyikét kórházba vitték: rákja volt. A másikat, — a cipő-Zsinórját akarta megkötni — holtan szedték fel. A harmadik megmérgezte magát. A negyedik — a legfiatalabb — anyja után kiabált félelmében, vegye ölébe, vigye el valahova, mert valami szörnyűség készül, amibe mindannyian belepusztulunk...

Megmondatot...

Cassis, a
1942 áprilisában.

Gyümölcsösben

ÉN, JÓZSEF ATTILA, ITT VAGYOK

József Attiláról akkor hallottam először, amikor a magyar királyi ügyészség perbe fogta egy verse miatt. Minket, Bécsbe vetődött magyarokat, az eset elsősorban mint „tünet” érdekelt. A fiatal költőt Vámbéry Rusztem büntetőjogász védte. József Attilát elmarasztalták.

Minket, ismétlem, csak az eset érdekelt, nem a vers, vagy éppen a szerzője. Kassák Lajos volt az egyetlen körülöttem, aki előtt nem volt ismeretlen a versíró neve. Kassák mindenkit ismert, aki versírással foglalkozott. József Attiláról is voltak értesülései. „Régóta küldözgeti hozzám a verseit” — mondotta. „Csatlakozna, de nem igazi maista. Ügyeskedő.”

Kassák nem szerette az „ügyeseket”. Semmi jót nem várt tőlük, az ügyességet erkölcsi defektusnak tekintette. Csak azokban hitt, akik küzdöttek a kifejezéssel. Akik könnyen verseltek, akik egyszerűen, vagy ötletesen fejezték ki magukat, azokról lesújtó véleménye volt. Az ilyenekről azt szokta

mondani: „ez még sokra viszi”. Őt azonban ez az esély nem érdekelte.

Mindehhez még hozzátett valamit, ami okvetlenül marasztalóbb volt, mint a bíróság ítélete. Ezt: „képzelve, rímei”.

Ez mindent betetőzött. Rímekkel csengetyűzni a háború után, nemcsak Kassák szemében, de az enyémben is, a szellemi elmaradottság ismérve volt.

Néhány héttel, vagy hónappal később József Attila személyesen is jelentkezett. Egy délután ismeretlen ifjú szerénykedett annál a kávéházi asztalnál, ahol Kassák Lajos táborozott vezérkarával. Mikor elmentem mellettük, Kassák utánam szólott: „Alljon meg, Németh Andor, Átadok magának valakit.”

Akkoriban olyan viszonyban voltunk egymással, miht két irodalmi nagyhatalom, akik tisztelik egymás *zone d'influenceait*. Vagy, legyünk szerényebbek, mint két hivatalnok az irodalom minisztériumában. Az egyik átkalauzolja a másikhoz a tájékoztató ügyfelet, ha az eset, amiben az jelentkezik, a másik ressortjába tartozik. Így fogtam fel a felszólítást.

Átültünk a szomszéd asztalhoz. Attila beszélt, én hallgattam. S néztem.

Sovány fiú volt, földszínű, kerekfejű. Kiugró pofacsontjai, tömpe orra, valami szokatlan a belső szemárcok szabásában tibeti pásztorok, kínai földmunkások könyvekben ábrázolt képeire emlékeztetett. Petőfire is hasonlított. Sörtés bajuszkájával,

állandóan izgő-mozgó ádámcsutkájával a megszólalásig Petőfi volt néha, az olajnyomatok Petőfije.

Vacsorálni mentünk. A Wök-be vittem, a bécsi emberbaráti intézményektől fenntartott éttermek egyikébe. A vacsora jó volt, de kevés. Ehen maradtunk. Mire kiszedte batyujából úti elemő-Zsiája maradékait: kis darab szalonnát, két zöldpaprikát, egy karéj kenyeret. Megettük. Attila derűs arccal magasztalta a só erkölcsét, a paprika erenyeit, a kenyér áldását. Nyugodt, tiszta, sugárzó szellemiséggel.

Így folyt le első találkozásunk.

*

A verselő nem érdekelt. A vékony füzetnek, mely verseit tartalmazta, már a címe bosszantott: *Szépség koldusa*.

Meg kellett élni 1918-at, 1919-et annak megértésére, milyen érzelmeket robbantott ki a még friss háborús és háború utáni élményekkel viaskodó lélekben e két szó: Szépség koldusa. A koldus, hogy a koldussal kezdjük, már magában is egy, minden vonatkozásban átvilágított, felismert, lemért és megítélt, gyűlöletesen hazug társadalmi rend képmutató erkölcsének jelképévé lépett elő. Mi megvetettük a koldusokat, akiket azért tűr meg a társadalom, hogy az emberek a kalapjukba dobott fillérek árán tisztára mosott lelkiismerettel csalhassanak, üzérkedhessenek, rabolhassanak. Mi nem adtunk a koldusnak krajcárt, mi azt akartuk, hogy ne legyenek koldusok. Mi azt akartuk, hogy az ínsége

sek ne kolduljanak, hanem követeljenek. Mi gyűlöltük, mi megvetettük a koldusromantikát, a prostituált-romantikát, a szépség-romantikát, minden romantikát. Nem volt szükségünk életpótléokra. Mi nem hajhásztunk szenzációkat, élményeket, volt benne részünk, beteltünk velük. A nemzedék, melynek érzéseit tolmácsolom, a háborúban nőtt fel. Ezek voltak az új lírikusok. Zavarosak voltak, kenettelsesek és korlátoltan tudákosak. Az élet megtépázta mindegyiküket. Most ott tanyáztak Kassák körül, mint vezérük körül a haramiák. Ott láttam először a hírhedt Máczát, akinek lírai kifakadását — dögölj meg apám, dögölj meg anyám — esztendők hosszatt idézték a jobboldali lapok, mint a bolsevista erkölcs alaptételét. Ott Barta Sándort, aki a kommün bukása után (szervezett) hullamosó elvtársai jóvoltából a Szvetenai-utcai hullaházban húzta meg magát, napokig a hullák közt feküdt, amíg egy koporsóban kicsempészték; ott találkoztam Kahána Mózással, a társaság Benjáminjával, akit később a románok életfogytiglani kényszermunkára ítélték s akibe egy szökési kísérlete során a fellármázott fegyőrök annyi golyót eresztettek, hogy egész életére roncs maradt. Ilyen „nehéz” fiúk, ilyen „nehéz” költők erőszakoskodtak a műzsával Kassák körül. Mi volt vájjon a szépségideáljuk? A szemem közé nevetnek, ha megkérdem.

De az említett cím nekem sem volt kevésbé ellenszenves, pedig nem voltam kommunista, még csak „kommunista gyanús” sem. Szépség! Annyira elnyűtték, annyira lejáratták, olyan szemérmetlenül

visszaéltek vele, hogy úgy hangzott, mint valami csatorna-kifejezés. Orcapirító volt még csak elgondolni is, hová süllött a kispolgári költőigények ssolgálatában, mi lett a Szép, az elérhetetlen! Hisz még ábrándjaikhoz sem volt személyes közük. Nagy álmok távoli tűzvésszel gyullasztották ki vérszegény képzeletüket. Semmit sem becsültek többre, mint a hangulatot, mely elomló és ellenőrizhetetlen. A szép náluk mindig a mások életköre, melyből nekik csak ízelítő jutott, egy-egy morzsa, melyet alázatosan felemeltek, egy elharapott szó, egy tévete mozduat. Eszményképük, kit a trubadúrok hűségével szolgáltak, az erény maga volt, már csak asért is, mert ha megcsalná az urát s az megtudná és eltaszítaná, ki tartaná el, talán a költő? Nem, maradjon csak minden úgy, ahogy van. A költő üljön a zsöllyén és nézze merengve, hogy futkosnak ujjai a billentyűkön. A zongorából „Schumann lelke sír. Nézze merengve, hódolattal, rajongva, aztán menjen haza, fűtetlen albérleti szobájába és írja meg versben, ami kettőjük között ide-oda áramlott, írjon színes érseki szavakat a válláról és írja fölője címül: Spleen, vagy Intérieur. S ez a kispolgári líra teteje volt.

Nem, nem lehetett mellreszívni ezt a költészetet. Még a legkultúráltabb formájában is áradt belőle a naftalin. Összeismerkedésünk időpontjában Attila különben már kinőtte tapogatózásainak ezt a kamaszos stádiumát. Most Kassák hangjára hangolta át magát. Új versei, amiket Kassák elé akart terjeszteni, megfeleltek az iskola követelményeinek:

rímtelenek voltak, izgágák, tette szólítok, extatikusak. Nem a kisémmizett egyén sápítozott bennük, hanem egy a sok közül, a közösség szócsöve, annit a költő készülőfélben levő kötete címével is jelezni szándékozott: *Nem én kiáltok*.

Ez a hang, ha idejében jelentkezik vele és nem küld előzőleg Kassáknak szonettekét és hasonló ósdi játékokat, a legbiztosabb módja lett volna annak, hogy az ifjút a maisták maguk közé fogadják. Mert Kassák, szöges ellentétben Osvát-tal, a Nyugat szerkesztőjével, nem helyezett súlyt arra, hogy lapjának minden egyes munkatársa felcserélhetetlen, senki mással össze nem téveszthető, nyugtalanítóan érdekes és színes egyéniség legyen. Ellenkezőleg: fegyelmet követelt, a lap által képviselt esztétikai és társadalmi elvek személytelen szolgálatát. Osvát — hogy folytassuk az összehasonlítást a két folyóirat szerkesztői között — annyira tisztelte a szerző egyéniségét, hogy a benyújtott kéziratokon soha még egy vesszőnyit se módosított. Viszont sokszor elég volt egyetlen mondat, melyet helyének talált, egyetlen kihívó szó, hogy visszaadja a szerzőnek a kéziratát. Kassák lenézte az eféle szubtilitásokat. Eljárása fordítottja volt Osváténak: egyetlen jó mondat, egyetlen szerencsésen merész kép, szóhasználat elég volt ahhoz, hogy idejét nem sajnálva, a szerző megkérdése vagy beleegyezése nélkül átírja vagy átírassa a dolgozatot. A baj tehát nem az volt, hogy Attila alkalmazkodott, hanem az, hogy későn alkalmazkodott. Ennek megértéséhez fel kell vázolnunk a Kassák-mozgalom történetét.

IZMUSOK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

Kassák Lajos öntudatos eklekticizmusára alig van példa a világirodalomban. Nem tudnék még egy költőt megnevezni, aki olyan következetesen azonosította volna magát az egymást követő művészi irányzatokkal, kisajátítva élménymodelljüket és technikájukat, anélkül, hogy saját egyéniségét ezáltal meghamisította vagy feladta volna. Első mestere Walt Whitman; átvette kozmikus világérzését, zengő, emelkedett hangú pátoszát, hosszú, rímtelen sorait, példálózásainak átszellemült anyagságát. Majd felvette a kapcsolatot a futuristákkal, elsősorban Marinettivel, akivel tolmács útján több-azör megtárgyalta az irányzat elméletét és feladatát. Az expresszionisták hatása is kimutatható költészetén. Végül a *Sturm* német író- és festőgárda törekvéselt tette magáévá. Ma című lapjával s e törekvések kizárólagos vezérképviselője lett a magyar nyelvterületen. Ezt már a lap alcíme is hangsúlyozta: Aktivista folyóirat. A *Sturm* is az volt. De a Ma túlélte mintaképét. Túlélte a háborút, túl a

két forradalmat; az ellenforradalom győzelme után Pest helyett Bécsben jelent meg, de még mindig élt, oly szívósan, mintha azokon kívül, akik a munkatársai voltak, mást is érdekelt volna. Létalapja Kassák szívóssága volt.

Ám a dolgok nem maradtak ennyiben. A Forradalom, akár csak a győzelmes Egyház, feltétlen engedelmességet követelt híveitől. A *sacrificio dell'intelletto* követelménye többeket felháborított. Kassákot is. Újra hitet tett elvei mellett, de a politikusok által követelt szellemi öncsonkítást nem volt hajlandó elkövetni magán. Ezzel megindult a bomlási folyamat. Mácza, Barta Sándor, Kahána Mózes, az aktivista folyóiratnak úgyszólván összes munkatársai cserbenhagyták vezérüket; mi több, azt kezdték híresztelni róla, hogy „huligán” lett, burzsujerkölcsöket vett fel, kapitalista kizsákmányoló. Röpiratokban gyalázták, ellenlapot indítottak ezzel a megnyerő címmel: *Akasztott ember*, gyűléseken támadták, ahol egy megigazult egykori munkatársa nyíltan a szemébe mondta, hogy vendéglőben látta borjúsültet enni parajjal és sört ivott hozzá! Kassák fuldoklóit a méltatlankodástól, de csinálta a dolgot tovább. Azonban attól, amit eddig csinált, a forradalom igazságainak kenetesen emelkedett hirdetésétől, a minden pusztulásból Phönixként újjászülető elpusztíthatatlan forradalmi akarát végérvényes győzelmének hajtogatásától megcsömörödött. Hajszoltságában, keserűségében, magárahagyatottságában társakra szomjazott, olyan férfiak társaságára, akik ugyanúgy csalódtak, ugyanolyan

pozitívan reagáltak csalódásaikra, mint ő maga. Ez a lélektani magyarázata annak, hogy a dadaistákai szövetkezett.

A dadaizmus egy zürichi kabarében született a háború utolsó esztendejében. Alapítói megkeserítet széplelkek voltak, akikből a háború kiölt minden illúziót. Nem a fegyvereket átkozták — a fegyverek ártatlanok — nem is az érdekeket, — az épdekek mentegethetők — hanem azt, ami mindezeknél általánosabb: a lélek és értelem nélkül szajkózott fogalmakat. Minden gyűlöletük a szónak szólt, amely annál kelendőbb, minél kopottabb; a mondatnak, mely a maga nyelvtani kényszerűségeivel gúzsba köti s eltorzítja a gondolatot; de a gondolatnak is, mert erőszakos és rátelepszik az agyra, mint valami vámpír; ha tehát az ember újra akar lenni magának, meg kell szabadítani a kényszerzubbonytól, melyen keresztül embertársaival érintkezik; meg kell szüntetni a nyelvtan kényszerét, a fogalmak zsarnokságát, le kell szerelni a gondolattörzsítések itrogószalagjait, szabadjukra kell engedni a szavakat, párosuljanak úgy, ahogy jólesik nekik, tekintet nélkül gazdájuknak, az embernek céljaira, hisz úgyis csak ostobaságokat mondatna velük. Ha van, csak az értelmetlenségben van értelem.

Ilyen, vagy hasonló meggondolások alapján lia s tette közzé a Ma valamelyik számában Kasák Lajos első dadaista ihletű költeményeit. Címet nem adott nekik, azt számok pótolták. Ugyanakkor navilágra hozta Guillaume Apollinaire nyomán

mintázott képkölteményeit. Mindez megdöbbentő volt.

A megdöbbenést egy matiné tetőzte be, melynek legemlékezetesebb száma K. Simon Jolánnak, a felejthetetlen szavalóművésznőnek szereplése volt. Igen hosszú verset adott elő iragikus fejhangon, lélekbemarkoló akcentusokkal, igen hosszú verset, a négerek nyelvén, melyből senki nem értett egy szót sem. A szavalóművésznő sem. Ez még elképesztőbbé tette a produkciót. Ahogy vergődött, jajongott, viharzott, ahogy sikoltozott — ó bala-bum — ahogy a mellét verte, mindez olyan döbbenetes volt és egyben nevetető, hogy a hallgatóság soraiban eleinte senki sem tudta, mihez tartsa magát. Az emberek fészkelődtek, zavarban voltak, tátott szájjal bámultak a pódiumra, itt-ott valaki elkuncogta magát, mire erélyesen lepisszegték s mikor a szám befejeződött, az emberek percekig csöndben bámulták az üressé lett emelvényt, mint akik nem tudják elhinni, hogy amit hallottak, tény leg hallották. Aztán az előadó visszajött és egy kis balladát adott elő Virág Annáról. Megpróbálom idézni emlékezetből egykét sorát.

Anna — Anna

*Neved olvasztott marhafaggyúként csöppent-
geted szívemre*

An-na

*Előlről ugyanolyan vagy mint hátulról
Anna.*

Itt aztán ellenállhatatlan erővel tört ki a nevetés.

Ám ez egyáltalán nem zavarta Simon Jolánt, A kommunisták botránnyal próbáltak megzavarni az előadást. A csődbe fultadt kísérlet csak növelte a sikerét.

A bemutatkozásnak viharos sikere volt, de botrányszagú. Kassák hamarosan maga is rájött, hogy az új stílussal zsákutcába jutott. De azért csökönyösen kitartott stíluselvei mellett, esztendők során át, a gúny és támadások ellenére. S ami a legfontosabb, még e lehetetlen stílusban is sikerült egy, apró szépséghibái ellenére lenyűgöző művet alkotnia, egy fantasztikus epikus költeményt, melynek a címe: *A ló meghal és a madarak kiepülnek.*

Ami a versben erős és megragadó, az Kassák ereje, ami torz és sületlen, ami erőszakolt, az az iskola nyoma. Szépségfoltjai ellenére a hosszú költemény sikerült erőpróbája Kassák kifejező tehetségének.

* * *

Ilyen érzelmek és képek villóztak Kassákban, mikor József Attila jelentkezett nála, olyan, általa írott versekkel, amilyeneket írni Kassák többé nem szándékozott. A forradalom megfeneklett, a s így — a forradalmi ódák masszív szubjektumai — elvesztették tekintélyüket.

Hogy nekem is mutatott egyet mást magával hozott költeményeiből, valószínű. Mindenesetre szóvátette, hogy verseskötete jön ki, Szegeden, Koroknainál. Úgy rémlik, rövidesen vissza is utazott Magyarországra. Mire megint összeakadtunk, már

úgy viszonylott az időközben megjelent verseskötetéhez, mint első találkozásunkkor a zsengeihez. Nem érdekelték. Az *új* foglalkoztatta, amit csinálni akart; az út és nem az eredmény. Innen van, hogy meghitt barátságunk ellenére sohasem beszéltünk a kötetről, amelyet nem is láttam életében. Most, négy évvel a halála után, megrendülve fedeztem fel tizennyolcéves korában írt verseiben az érett férfi költeményeinek elemeit. Hivatástudatát, mely első eszmélkedésétől az utolsóig ugyanaz marad, bensőséges kapcsolódás-készségét mindenhez és mindenkihez; erkölcsi elfogulatlanságának érzés-alapját.

E kötetben elenti be fiatalos pátozzál, amit az érett költő a külvárosi éj korszakától kezdve küldetésének tekint: nemzetét, nem középiskolás fokon, tanítani. Most látom, milyen mértéktartó volt kamaszforradalmiságában s milyen forradalmasító az érett költő higgadt szava. Hitét nem hevíttette túl fiatalos vérmérséklete s a férfítapasztalatok nem tudták kikezdeni. Hite életének valamennyi szakaszában erős, komoly, szelid és megingathatatlan. Az emberekhez és dolgokhoz való viszonya nagyon bensőséges, de ugyanakkor nagyon józan is. Ez merészen hangzik azok után, amik történtek vele és mégis így van. József Attila józan költő volt. Nemcsak eszménye volt a jozanullátás, de maga is józan volt, elragadtatott pillanataiban is, abban az értelemben, ahogy Arany a magyar észjárást meghatározza, a józanságban látván annak megkülönböztető vonását.

Mértéktartás, józanság a megkülönböztető jegye a Nem én kiáltok forradalmi verseinek. A képek és mondatfüzések kassákosak, de pátosza személyes. Kassák ünnepélyes, József is az. De ki ne ismerné fel a kassákos külsőségek között egy tőle mindenben különböző lélek kitárulkozását a következőkben:

Ha arcunk fényét pár kömnyecsepp kócolja, akkor szívünkben zuhatagok vannak, de erősebbek vagyunk gyöngé életünknel, mert a fűszálak sose csorbulnak ki, csak a kardok, tornyok és ölő igék.

Már itt is rámutathatunk, milyen mély zenése van s mennyi félhangja a *gyöngé* szónak József Attilánál, mennyi mindent jelent. Kedvenc jelzői: *komoly, gyenge, lágy, szelid* és szinonimáik. Itt látom viszont azt a versét, melyet Jolán nővérének küldött Szegedről, aláhúzva három sorát, mint ahol először sikerült neki Istent felmutatni, ahogy a Teremtésben rejtőzködik: „Az elfáradt bogarak mind hazatalálnak ha esteledik, s Te nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban ott állsz az útjuk végén.” Hasonlatai a parasztudvarban nevelkedett gyerek megfigyelései: „Ő légy a mi érző, meleg bőrünk” — könyörög Istenhez — „hogya a fájás leperregjen rólunk, mint a ludak tolláról a víz” Bibliai pátosza látott képekből táplálkozik. „Szavunk gyapjúja megpörkölődik és kesetű füstként hordozza a szél, mert nem takarózik senki sem vele. Mindenkiből kicsurog a lelkünk, mint rozsdalyukasztotta kannákból a tej, szeretetünket sajttá oltjuk mégis”,

Társadalmi forradalmár fiatalon és felnőtt korában. De már fiatalon tudja, hogy csak a szeretet válthatja meg az emberiséget. „Kölyökkorában az időnek egymást-karoló barlanghegyek voltunk, hol békesség és szeretet lakott”. Most azonban „egyetlen értelmünk az úton heverő kövek fájdalma, mert porban és piszokban taposódva templomtorony kupolájába vágjuk.” Erőseknek és szelídeknek képzelet a jövő embereit, akik mindig váratlan vendégre várnak. „Legyetek hasonlók hozzájuk” inti az embereket „hogy kis gyerekeitek liliumlábakkal ártatlanul mehessenek át az előttük álló vértengeren.” Már ebben a kötetében megformálja (görög mértékre) a józan forradalmár követeléseit.

*Jóság legyen a föld, lassú eső, ha reng
Új Istent kereső bujdoklás egén!
Jusson végre igazság
Bő kenyéréhez a munka s eszme!*

*Kell, termő ez a föld: hullt belé sok derék,
Megforgatni ölet ésszel akarta mind,
S éhen dőlt bele mind: itt
Száz akarat bomol őserővé.*

*Lelkem gépvezető, hajdan időn kapás
Fől ne hányd sorodat: nagy proletári sor!
Gyűlölség — zúzatóban
Áldd a vető s arató munkáját.*

*Gondom földörögő tankja, a szörnyeteg
Rit végzet je után szép hivatása: mint
Békesség deli gépe
Vonja az emberi szív ekéjét.*

(Harc a békességért)

Ez a vers s a kötet néhány darabja (Magyarok, Miért mondottál rosszat nekem, Egyszerű ész mintegy vázlata Attila későbbi nagy verseinek. Ugyanazt mondja majd, ugyanabban a fogalmazásban, de nem ezzel a pátoossal, nem ezzel a kiállással, csöndesebben, dörmögöbben, melázóbban.

Mint már mondtam, Attila második találkozásunk időpontjában maga mögött hagyta ezeket a verseit. Nem állapodhatott meg, náluk és bennük, már nem az övéi voltak és még nem az övéi, elálltak útját a jövő felé. Később, mikor seregszemlét tartott versei felett, csak igen keveset mentett át belőlük reprezentáns verseskönyvébe, a Medvetáncba. Talán túlszigorú volt önmagához, vagy mi vagyunk túl kegyeletesek, akik olyan versekért rajongunk, melyeket szerzője nem becsült eléggé. Az igazság közepén van. Azok a versek azóta jelentékenyek, amióta Attila nincs.

De van három vagy négy vers már ebben a kötetben is, melyben Attila költői zsenije teljes érettségében nyilatkozik meg. A szegénységről írt verseire gondolok. Egyiknek csak az a sora igazán nagy, amely egyúttal a címe: „*Aki szegény, az a legszegényebb*”. A másik felsorolja a szegény ember baját:

*Világ van a szegényember vállán,
Istent emelt mindig másik vállán,
Dühödne meg okosan egyszerre,
Mind a kettő-t ledobná egyszerre.*

*Szegényember sose kér kalácsot,
Szegényember sose kap kalácsot,
Kis kenyérrel, nagyon feketével,
Fehér lelkét őrzi feketével.*

*Szegényember akkor lop ha éhes,
Akkor se lop, dehát nagyon éhes.
Akkor is csak szegényebb szegény lesz, -
S míg lesz szegény, mindig több szegény lesz.*

*Kis gyereke sohase veretlen,
Asszonya se marad megveretlen,
De akármilyen gyönyörű lány lennék,
Szegény ember szeretője lennék.*

(Szegényember szeretője)

A Szegényember balladája formai ikertestvére
a Szegényember szeretőjének.

- *Szegényember, hogy adod a bölcsőt?*
- *Csöpp a gyerek, hogy adnám a bölcsőt?*
- *Király vagyok, bírok nagy erővel,
Ha nem adod, elveszem erővel.*

*Szegény ember, hajh csak egyet szólna —
A király már katonákért szólna.*

*De a bölcsőt a tóba hajítja,
Csöpp gyereket utána hajítja.*

*Szegényember sir-rí a börtönben,
Szegényember nevet a börtönben.
Nincs a gyerek már a rossz világban,
Jobb sora lesz, hajh, vízivilágban!*

(Szegényember balladája)

A ballada erkölcsi szigora aranyjánosi. A bűntudat könyörtelenebbül torolja meg a bűnt, mint a törvény.

De míg Arany János balladahőseinek bűnösségéhez semmi kétség nem fér, József Attila gyermekgyilkos szegényemberének jó mentsége van. S a költő mégis úgy bünteti, mint Arany János a maga megcsontosodott ballada-bűnöseit. A szegényember megőrül. Ballada-konvencióból? Felületes olvasónak úgy tetszhetik. Aki hol sir-rí, hol nevet, az örült. De nézzük csak meg közelebbről a sorok elosztását, a szavak hangsúlyát: „Szegény ember sir-rí a börtönben”. S most új sorban, új lélekzettel: „Szegényember nevet a börtönben” — neveti, milyen fondorlatosan csapta be a királyt.

Ennyi elég is, gondolom, annak érzékeltetésére, mennyire különbözik e csöpp kis ballada erkölcsi felfogása az aranyjánosi „költői igazságszolgáltatás” kanti pedanteriájától. Ott, mint valami pontos mérlegen, annyit nyom a büntetés, amennyit a bűn. Itt a két fogalomnak semmi köze, mármint mérhető köze, nincs egymáshoz. A szegényember

azért örül meg, mert olyan cselekedetet volt kénytelen elkövetni, amelyet lelki összeroppanás nélkül megélni nem lehet. De bűnösnek azért, amit tett, nem érzi magát. Amin töpreng, nem az, hogy mi-nek követte el, amit elkövetett, mert azt minden” képpen el kellett követnie, azon töpreng, hogy ami megtörtént vele, az megtörténhetett. A balladának tudvalevőleg engedélyezett, sőt szinte megkövetelt tulajdonsága a homályosság. Csakhogy itt nem a tények homályosak, és nem is az előadás, mint például a Tengerihántásban, hanem egyesegyedül az, mi megy végbe a börtönben búslakodó szegényember lelkében. Abban, amit a vers közöl is, anélkül, hogy kifejezetten kifejtené: a világ rendjébe zavarodik bele, abba, hogy az ember büntelenül is bűnös lehet. Személyek, tények és helyzetek, mindaz, ami modellálható, olyan plasztikus, mint valami középkori faragványon. Minden műremek, játék, vagy feladat, s csak azon túl megnyilatkozás. József Attilánál, kivált egyes költői periódusaiban, a játék hangsúlyozott. Hogy is ne játszana, aki úgy érti s úgy érzi a kötöttség szellemét s a konvencióban a legyőzött nehézségeket. Balladája ebből a szempontból a tökély maga. De ami mintáitól megkülönbözteti, az a szegényember sajátságos merengése sorsa felett. Amit persze nem tud megfogni, szavakba önteni, talán még a költő sem tudná, s még akkor sem tudja elfogadhatóan értelmesíteni, mikor már tudni véli, mert egyéb sem foglalkoztatja. A szegényember ártatlan abban, amit tett, de bűnös — különben hogy került volna börtönbe? Ezt kérdi

majd József Attila is magától, költői pályája zenitjén, kevés hónappal összeroppanása előtt, mikor az eladdig jól-rosszul fékentartott szorongás elhatalmasodik akarata és értelme felett:

*Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
De jól érzem magam,
Csak az zavar-e semmiben,
Mert nincs bűnöm, ha van..*

Hogy hagyhatta ki ezt a versét a Medvetáncból? Elfelejtette volna, mit fejezett ki, s csak a balladát látta benne, annak összes konvencióival? A húszas években nem állhatott meg ott, ahova eljutott. Később sem igen emlegette fiatalkori verseit. Egy idézete azonban élénken az eszemben van még. Az Andrássy-úton ballagtunk, télen, hidegben és sötétben a Liget felé. Jó ideig hallgattunk. Aztán Attila mondani kezdte:

„Szegényember akkor lop, ha éhes,
Akkor se lop, dehát nagyon éhes.”

Mi ez? — kérdeztem.
Egy régi versemből van.

S kisvártatva:

Mit szölsz hozzá?

Rossz hangulatban lehettem, mert olyasvalamit feleltem, hogy a gondolat nem nagyon eredeti, hogy a szegényember, aki éhes, nem tovaj, ha lop, érzélgős szocialista közhely.

Attila értetlenül meredt rám:

— Én nem mondtam, hogy lop. Az ellenkező jét mondtam.

Megállt, felemelt ujjal a kociút közepén:
(most is hallom a hangját)

— *Akkor se lop.*

— Igazad van, bocsáss meg — mondtam s folytatni próbáltam emlékezetből:

...Tehát nagyon éhes.

Attila rosszalólag csóválta a fejét.

— Nem *tehát*. — Halkan, elgondolkozva dünnyögte:

... Dehát nagyon éhes.

Ravaszkásan rámhunyorított.

— Szerbusz — mondta.

Révedezve néztem utána. Egy pillanatra érteni véltem, mit akart mondani. Aztán elfelejtettem. Most úgy rémlik, mintha újra érteném.

AKI DUDÁS AKAR LENNI

Kétszer, vagy háromszor találkoztam József Attilával akkoriban. Azután eltűnt. Hazautazott Magyarországra.

De rövidesen újra hallatott magáról.

Verse jelent meg egy szegedi lapban, mely körül megint kavargódás keletkezett. A második botrány pályája elején. A vers sorsdöntő következni-nyerői ezt írja József Attila curriculum vitacájében:

„Magyar-francia-filozófiai szakra iratkoztam a szegedi egyetem bölcsészeti karán. Fölvettem heti 52 órát és 20 órából kollokváltam kitűnően. Napokat ettem, verseim honoráriumából fizettem lakáso-mat. Nagyon büszkévé tett, hogy Dézsi Lajos professzorom önálló kutatásra érdemesnek nyilvánított. De minden kedvemet elszegte az, hogy Horger Antal professzor, kinél magyar nyelvészetből kellett volna vizsgáznom, magához hivatott s hét tanú előtt — ma is tudom a nevüket, ők már tanárok — kijelentette, hogy belőlem, amíg ő megvan, soha nem lesz középiskolai tanár, mert „olyan emberre

— úgymond —, aki ilyen verseket ír” s ezzel elém tárta a „Szeged” c. lap egyik példányát „nem bízhatjuk a jövő generáció nevelését”. Sokszor emlegetik a sors iróniáját s itt valóban arról van szó: ez a versem *Tiszta szívvel* a címe, igen nevezetessé vált, hét cikket írtak róla, Hatvány Lajos az egész háború utáni nemzedék dokumentumának nyilvánította nem egy ízben „a kései korok számára”, Ignotus pedig „lelkében dédelgette, simogatta, dűnyögte és mormolgatta” ezt a „gyönyörűszép” verset, ahogy a Nyugatban írta róla és ezt a verset tette Ars Poeticájában az új költészet mintadarabjává.” A vers valóban gyönyörűszép.

*Nincsen apám, sem anyám
se istenem, se hazám,
se bölcsőm, se szemfedőm,
se csókom, se szeretőm.*

*Harmadnapja nem eszek,
se sokat, se keveset
hűsz esztendőm hatalom,
hűsz esztendőm eladom.*

*Hogyha nem kell senkinek,
hát az ördög veszi meg.
Tiszta szívvel betörök
ha kell, embert is ölök*

*Elfognak és felkötnek,
áldott földdel elfödnek,
s halálthozó fű terem,
gyönyörűszép szívemen.*

Vers ritkán mondja azt, amit mond, ilyen erőteljesen — félreérthetetlenül. Értelmét nem lehet „kimagyarázni”, „helyesbítgetni”, „menteni”¹. A vers egymás mellé rendelt tömondatokból áll s e mondatok javarésze oly tettekkel fenyegetőzik, oly köz- és magánbiztonság ellen irányuló cselekedetek végrehajtásával, miket a törvény még a szerző által felhozott mentőkörülmények figyelembevételével is súlyosan büntet, ha ugyan nem veszi súlyosbító körülménynek azt a cinizmust, mellyel a vers szerzője fiatalságára hivatkozik. Ha a „tényálladék”-hoz ragaszkodunk, Horger Antalnak igaza volt. Aki hálvaalkodva azt állítja, hogy „tisztá szívvel betörök, s ha kell, embert is ölök”, az valóban nem alkalmas arra, hogy az ifjúság nevelője legyen.

Mit lehetne a fiatal költő morális védelmére felhozni? Vajmi keveset. Képmutató szemforgatás azt állítani, hogy kijelentései „nem szószerint értendők”, mert a fiatal költő igenis azt akarta, hogy szószerint értessenek. A vers népdalritmusa, a sorok tagolódása, a szabályos cezúrák pörölycsapás” ereje mind arra szolgál, hogy a vers olvasójába, vagy hallgatójába belekalapácsolja, amit akar. Ez az egyszerűség az, ami benne lenyűgöző, amiért szinte első olvasásra megragad az emlékezetben.

Az idők olyanok voltak akkoriban, hogy amin Szeged felháborodott, azzal a bécsi magyarság csak azért is rokonszenvezett (Szeged és Bécs nem hely nevek, hanem két ellentétes világnézet jelképei). A mindenkiről egyformán gondoskodó állam eszményének idegenbe kényszerült megszállottai lelkesen

idézgették ezt az egylélekzetre hetyke és szelíd, konok és ellágyuló anarchista hitvallomást. A „kiállítás”-t méltányolták benne, a kiállást, mintha a költő valamennyiük egyéni elkeseredését kiabálta volna ki.

Hogy József Attila abban az időben — talán később is — tiszta szívvel tudott volna embert ölni, az kétségtelen. Ebben éppen olyan biztos vagyok, mint ahogy esküdni mernék rá, hogy képtelen lett volna betörni, vagy akár csak egy fillérrel megkárosítani valakit. Mindenesetre lemérte, mire volna képes, amit a legtöbbben elmulasztanak.¹

Meg is tette — a költemény tett — s meg is torolta cselekedetét. S ezzel elérkeztünk József Attila életfelfogásának centrumába.

Ez a pont József Attila erkölcsi indifferentizmusa. Sokszor lesz még erről szó, sok versében tér vissza ez a motívum. „Jóról és rosszról nem gondolkozom”, énekli, holott valójában folytató e két erkölcsi kategória foglalkoztatja. Már idéztük azt a szakaszát, amelyben arról panaszkodik, hogy zord bűnös, ki csak azt nem érti, miért nines bűne, ha van. E megállapítás sorrendjét követve előbb elítéli, aztán felmenti magát. Így cseng ki ez a verse is — egy burjánzó füvel borított sírhanthallal, mely szíve felett domborodik — mintha szárszói sírját látta volna látomásszerűleg.

Ma igazságosabb vagyok e vershez, mint akkoriban. Előbb csak utolsó szakasza győzött meg maradéktalanul, az utolsó négy sor babonás

¹ V. ö.: Ölni szeretnék, mint mindannyian.

csendje az elcsitult láрма után, az életen-túli harmónia, a titok, a felsőbb igazságszolgáltatás. A költemény kijelentő része hűvösen hagyott. A három első szakasz közléseket tartalmaz, a költészet szempontjából indifferens közléseket. Ha akkoriban antológiát kellett volna összeállítanom, valószínűleg úgy jártam volna el, mint Thierry Maulnier, aki elképesztő vakmerőséggel nyirbálja össze a francia költészet legünnepeltebb alkotásait, csak azokat a sorokat hagyva meg belőlük, melyek szerinte „maradéktalanul költőiek”¹¹. Versgyűjteménye a vandálizmus netovábbja. Mert a kiszaggatott sorok, ha mégoly kifejezők is önönmagukban, sorok csupán, csellengő sorok; míg a vers, melyből kitépettek, egy kis világ, aminek költői delejessége abból a varázsból áll, ami a sorokat a sorokhoz s a sorokban a szavakat összeköti. A jó vers oszthatatlan egész, minden eleme a maga helyén áll s egymást szolgálja. Mondhatnók azt is, a kínai bölccsel, hogy mint a keréknek, az anyagnélküliség a lényege, amit a küllő keretbe fog. Így gondolom ma, de akkor formai követelményekre vezettem vissza a kérdéses három első szakaszt, különbséget téve ihlet és forma között, mintha az ihlet nem kényszerítőleg írná elő a formát. Más okból, mint Kassák, úgy vélekedtem e költeményről, mintha Kassák szelleme költözködött volna belém. Azt kifogásoltam, ami érdeme: a tartalom és forma tökéletes összevágását. Ezt én üres bravúrnak tartottam s egy olyan irányzattal való kacérkodásnak, amely szellemi igénytelenségével hivatkozott.

Az irányzatot, mely tíz-tizenöt év múlva támadt fel újra, nemcsak az irodalomban, hanem a politikában is, a lírában Erdélyi József kezdeményezte, puritánul egyszerű, sima verseivel. A népdalforma kánonná-tevése már most olyan szellemi lemondást követel, amelyen a legzseniálisabb sejtetni tudás is csak szerencsés véletlenként győzedelmeskedhetik. József Attilának ez is sikerült, úgy a Tiszta szívvel kicsengésében, mint a Szegényember balladájában s másszor is. A modort Erdélyi Józseftől vette át, kit akkoriban bálványozott. Én viszont féltettem e modortól, figyelmeztettem veszélyeire.

Egyáltalán nem akarom ezzel azt mondani, hogy effajta figyelmeztetések hijján Attila lefokozza magát a népdalköltők szellemi színvonalára, vagy a Nem én kiáltok kenetes pátoszával versel tovább. Ettől felesleges volt féltennem, mert aki költő, az addig gyomlálja és gyalulja magát, addig tisztul, bonyolul, süpped és emelkedik, míg végül mindenképpen azzá lesz, akinek rendeltetett. Előbb lett volna nélkülünk azzá? Semmiesetre sem. Ami Paris Adynak, azt jelentette József Attila számára Bécs. Világhorizontot, tágabb szemléletet, megújhodást.

Hogy e megújhodás miként ment végbe, ennek a felvázolása volna feladatom. A feladat nehéz. A hatások szétszórt, külön-külön semmitmondóknak látszók, esetlegesek.

A bécsi emigráció József Attila idejében csoportokra bomolva roncsolódott, haldoklott. A vezérek, immár a harmadik, vagy a másodfeles internacionálé tisztviselői világgá széledtek. Mások csö-

mört kapva a nyomortól és a politikától, kihasználták a kapitalizmus „utolsó” erőfeszítésének kereseti lehetőségeit. Még a fázisokban gondolkodóknak is el kellett ismerniök, hogy a világforradalomnak apálya van, ami közönséges értelemben azt jelen” tette, hogy a forradalom kátyúba jutott. A fejleményeket illetőleg megoszlottak a vélemények. Az elv hűek átmenetinek tekintették az elborulást, le” kicsinylették az ellenszervezkedést s már a követ” kező fázisra készültek, mikor a forradalmi hullámnak újra dagálya lesz. Mások fejbekólintva szemléltek a reakciós erők tömörülését, tanácstalanul, mi” hez kezdjenek, mert ártani nem voltak hajlandók maguknak tovább, de arra sem, hogy múltukat megtagadják.

A világmegújhódás rikácsoló költői, a Mátyák és Barta Sándorok Moszkvában tevékenykedtek. Kassák Bécs egyik külvárosába költözött ki, onnan szerkesztette mindinkább holmi szó- és vonalviszonylati laboratórium időszak kiadványaira emlékeztető folyóiratát. Ez is tünet volt. Az emigráció megoszlott, a közös hit egyesekben pártfegyelemmé vakult, másokban megszűnt hit lenni, kellemetlen emlékké fanyalodott. Az emigráció kopott, szűr” kült, de nem annyira, hogy ne lett volna még így is varázsa. Elesetten talán rokonszenvesebb volt, mint mikor fenegyerekeskedett. Most jöttek ki belső értékei.

Tömeggé már ritkán verődtünk össze, inkább csak temetéseken, de voltak látogatott emigránshe-lyek, kisvendéglők különszobái, kávéházak, ahol

mindig talált az ember ismerőst, akit megszokásból még mindig elvtársnak szólított.

Három ilyen helyre emlékezem. Az egyik az *Opera kávéház* volt, a másik a pesti Otthon Kör atmoszférájára emlékeztető *Heim-Klub*, a Stefanskirchetől néhány lépésnyire, a harmadik az *Atlantis*. Hosszan tudnék beszélni mindegyikről. Itt csak az Atlantisról mesélhetek.”

ATLANTIS, EGY ELSÜLLYEDT VILÁGRÉSZ

Időben az Atlantis kávéház, volt az, emigráció utolsó tanyázóhelye. Hogyan kerültünk oda, a Stefansplatzról a Schwarzenbergplatzra, a Heim-Klub homályos helyiségeiből a Ringre tekintő világos ablakok mögé? misztérium. Egyszerre csak ott ültünk, előbb húszan, aztán harmincan, végül ember, ember mellett szorongva, minden délután, uzsonnatájt megszakítva a rostokolást. Uzsonnázni a szemben lévő tejcsarnokba jártunk. „Tartsa fenn a helyet” mondtuk a pincérnek, „uzsonnázni megyünk”.

Az Atlantisban ezt is lehetett.

Sok mindent lehetett. A kávéház bérlője magyar volt, kapitalista elvtárs. Elvtársak voltak a pincérek is. A kávé s szelvényfüzetecskéket nyomtatott, s megbízott néhány emigránst forgalomba hozatalukkal. Az ötlet bevált. A kávé is jól járt, mert sikerült megtöltenie az óriási bombárt, mi meg még jobban, mert ötven garasért (ennyibe került egy szelvény) déli egy órától sötétedésig ülhettünk a fényes kávéházi asztalkák körül. S az is nyugodtan be-

telepedhetett, akinek még ötven garasa sem volt. Szelvényt kérni bátran lehetett bárkitől, aki magyarul beszélt és füzetből fizetett.

A kávéházat természetesen nem azért bérelte a kávé, hogy a bécselőknek, a két forradalom még mindig szépszámú, de már egyre kevésbé politizáló agg harcosainak táborozóhelye legyen. Atlantis névre sem ő keresztelte el a helyiséget, így hívták azt hiszem, azelőtt is, vagy ha igen, akkor sem értelmezte elsüllyedt világ részeknek, jelképesen. Nem tudom, hogy hívták a kávést, nem emlékszem, sem a nevére, sem a vonásaira. Azok közül való lehetett, akiket a válságok vetnek fel, akik feltalálják magukat közepettük, felfűvódnak tőlük, mint a gomba eső után. Ki tudja, mit akart levezekelni emberbaráti jegyfüzeteivel? Az is lehet, hogy szocialista volt. A kávéház forgóajtaja mögött ruhatáros hölgyek lestek a télikabátokat. Már akiét. Mi olyan érzéketlenek maradtunk mosolyaikkal és leszólításaikkal szemben, mint Odisszeusz hajósai a szirénhangokkal. Vakon, süketen vágtuk magunkat át a veszedelmes sikátoron. A ruhatártól jobbra, spanyolfallal elkülönítve a kávéház mélyétől, gazdagon terített asztalok fehérlettek. Nyolc óra tájt, mikor a szelvényes kifelé kászálódott, ínycsiklandó hazai szagokat szimatolt az étterem és a ruhatár között. Az Atlantisnak kiváló magyar szakácsa volt. De nem nekünk fűszerezte fogásait. A mi helyünk hátul volt, a mélyben. Ott táboroztunk magányosan és fűtőkben, újságokba temetkezve, a füstbe merengve, a forgóajtót lesve, hátha belibben

valami megváltó csoda. Ott nyújtóztunk, ott integgettünk ernyedt, lassú mozdulatokkal egymásnak, mint korálok a tenger fenekén, a kéken gomolygó füstben fuldokolva, miközben a pincérek, mint fehérhasú halak, cikáztak idcoda az asztalok között. Néha felállt valaki s átment valakihez, álldogált a szomszédos asztalnál, visszajött. Néha elindult valami fodrozás valamelyik sarokból, átsapott az asztalokon, hullámmá dagadt, kavargott, majd elült. A sakkozók felnéztek, ujjuk között felejtve a fel-emelt játékfigurát. A telefonfülkében egy nő kétségbeesve könyörgött. „Dreihundert siebenzigZwo...” Kassák egyedül ült és szigorúan nézett maga elé. Mikor bejöttem, üdvözöltem s elmentem mellette, nem zavartuk egymást feleslegesen. Nem volt vele dolgom. Fényes Samut vártam Szlovákiából. Fényes Samu azelőtt ügyvéd volt és ünnepelt színpadi szerző. Hol hazafias drámát írt, hol vígjátékot. Most a Diogenes szerkesztője volt, a lap gazdája és adminisztrátora. A lapot maga tördelte, maga hozta el a kis nyomdából a hóna alatt s az előfizetés-megújítások idején személyesen vitte a példányokat a szlovákiai előfizetőknek. Ilyen propaganda-útról vártam haza. Harmadik délutánja vártam türelmesen, hogy megjöjjön és kiutalja a honoráriumot. Más lap már nem volt, ahova dolgozni lehetett, a részvétlenség megölte valamennyit, csak Kassák „Ma”-ja és Samu bácsi Diogenese élt. De a Ma nem fizetett. Fényes Samu fizetett, nagyon szerényen, de fizetett. És szeretettel fizetett, szabadkozva, hogy többet nem adhat, „rossz volt az inkasszó” mente-

gette magát, aztán a zsebébe nyúlt — mellényzsebből fizetett — és lepengetett az asztal márványára két-három ezüstsillinget. A forgóajtó fordult. Új szelvényesek érkeztek, egész sereg. Írószerszámot kérek a pincértől, vajúdás fog el. A fehér lap szigora visszarettent... Odébb tolom. Kassák se ír. Táskájában kutat s kihalász belőle egy „Revue Sur-réaliste”-et. „Jöjjön át, Németh Andor, fordítson le valamit nekem.” Átülök hozzá, kihüvelyezni Robert Desnos révületben írt prózáját (*écriture automatique*), visszaülök a helyemre s tovább fixírozom a forgóajtót. Talán most. De csak Hajnal Jenő kacsázik el az asztalok között. Keresztülnéz rajtam. Haragban vagyunk. Nincs más hátra, alkotni kell. Hány délutánt lehzseltem el így Fényes Samura, Franki Kornélra várva, megosztott figyelemmel vajúdva verseken, amiket soha nem írtam meg, mert mire formába pattantak volna, történt valami. Dévény Jenő merül fel, az emigráció Tinódyja. Annakelőtte ügyvéd volt és újpesti városatya. Öszhajú, nyájasan mosolygó agglegény, magányos mint az ujjam, s emésztő honvágyát azzal csitítgatja, hogy magyar neveket ad Bécs utcáinak. A Canisiusgasse neki Kanizsai-utca, Árokszállás a magyaroklakta Graben Hotel. Kedves, csupaszív ember, egyáltalán nem szédült meg attól, hogy Hatvány Lajos költővé avatta és kinyomatta verseit. Szerényen, szinte alázatosan viseli a babérkoszorút. Még rám sem haragszik, aki egy tréfás versemben kifiguráztam. E műszájról szájra járt, az emberek hallomásból idézték egymásnak, *flatus voci* volt, többet nem érdemelt.

Az Atlantis imbolygó árnyai tántorogtak benne, mint az elkárhozott lelkek a Divina Comedia tercinaiban. Fellépett benne az; emigráció Tinódyja is. „Deutsch doktor” — ismertem rá meglepetve. — De ő titakozva a szavamba vág:

*Deutsch voltam ott — a nevem itt lenn Dévény
E névre maga Hatvany keresztelt,
A Bécsi Erdő című könyvem révén . . .*

Hatvány Lajos hírlapi polémiánk óta nem érintkezett velem. De mikor értésére jutott, hogy ő is szerepel az eposzban, bejött Lainzból, leült egy asztalhoz, követet küldött át hozzám, hogy függeszszük fel félórára az ellenségeskedést, meghallgatta a róla szóló tercínákat, félóra leteltével úgy váltunk el újra egymástól, mint haragosok.

Végre! Megérkezett Fényes Samu! Közeleg a füstben, hatalmas, ősz ember, meg-megállapodik, kezel, sütkérezik a népszerűségben. Aztán észrevesz, int, leülünk, botját lába közé veszi, gyűrűjével megkoccintja a márványt, mint a felvidéki kávémerésekben, busa szemöldökét magasba rántja s miközben a pincér feketét szolgál, előkaparja mellény Zsebéből a sillingeket. Szemérmesen eltüntetem szerzői tiszteletdíjamat. Majd megkérdem, hogy sikerült a körút? Fiaskóval, mondja epésen. Nem kell azoknak, fiam, irodalom. Lelketlen tőzsérek, betyár gazemberek.

Máskor még az az ürügyem sincs, hogy Fényes Samut várom. Nincs kifogás, alkotni kell. De habgatom. A trécelés álmosító döngicséléssé olvad ősz-

sze, a kontúrok összemosódnak, görcsösen erőlködöm nyitvatartani pilláimat, fölerősíteni a gyenge íhletet, megrögzíteni a múltó pillanatot, formába önteni a létérzésemet. Hipnotizáltan nézem a szomszéd asztalnál mérköző sakkozókat. Az egyik lovat szorongat a kezében, tűnődik, hova tegye. A másik sürgeti. *Pièce touchée*, lépni kell.

Lépni kell... Kezdjük.

*Márványasztalok között eldobó g a táltos
Ferde iramodásokkal, mint sakktáblán a ló
Miniatűr mint egy elszánt csontlovacska ez a*

Pegazus

Vékony és fehér mint a habkő mint a víz

Az idő víz

Az idő nagy közömbösséggel mos tova

*Az idő hullám márványasztalokat hömbölyxt elem,
Itt nagy a visszhang és mindenki harsogóbban beszél
mint teszem négy szemközt közömbösebb helyen.*

*Így darázsgomolyagba kerültem, ezeket ideverte a
füst,*

Azt kérdik zümmögve tőlem: mit sütsz ki celi szűcs.

*A sivatag közepén a fügefa úgy hervadok körül-
belül*

*Amelyik nem terem fügét de darazsak, dongják
körül*

*Bár lettem volna lovacska vagy inkább szikomór
Hiába mintázom magamat nem bírok az anyaggal
Mit csiholjak, ki magamból hogy megveregessék a
tomporomat kérdem szükségtelenül mint a ló
Így születik a vers pedig hiábavaló*

*A világ tovább csobog a lovacska hetykén hegyezi
 füleit
 A lovacska nyihog és fejével vidáman integet felém
 Én egy nagy bérház vagyok amin keresztül húz a
 hideg
 Idegeimen átjárnak az idegenek
 Ez pedig egy labdablon és egy politikai zsinat
 Ez a kávéház amelyben árdrágktanak
 Ez a megnyírt gólyamadár amelyik féllábon áll
 Ez a szultán hermelinkabátja ez a kacsalábon forgó
 vár
 Csak én teszek úgy mintha nem hallanám én
 meglapuló
 Most a zene hörög tüzet recsegnek a trombiták
 Nem bírom ezt az életet nem bírom tovább
 A zene szétterjed a füstben a préri ég
 Elég volt ebből az életből elég
 A lovacska ledobja lovasát összecsap felette a fű
 Ideje ez a vers úgyis túlhosszú lélegzetű
 Nem tudom hogy történt elkábított a zaj
 S kinőtt belőlem közben, mint halottból a haj.*

* * *

Egy szeptemberi délután fiatal fiú áll a vil-
 lamosmegálló előtt, szétnéz, felfedezi a kávéházat,
 kétszer-háromszor elsétál az ablakok alatt, megáll a
 sarki újságáros standjánál (magyar emigráns),
 beszélnek, az újságáros bejön, megkeresi Kassákot
 és közöl vele valamit, egy maista kimegy az utcára
 a fiúért és beszólítja a kávéházba. Visszasüppedtem
 merengésembe.

József Attila volt. Aznap érkezett Magyarországról.

„1925 szeptemberében kikísértük Attilát a bécsi hajóhoz”, írja nővére visszaemlékezéseiben. „Két bőröndöt vitt magával, tele papírlapokkal, újságokkal, nyakkendőkkal és kemény gallérokkal. Férjem az évek folyamán ruhatárát csak nyakkendőkkel és gallérokkal frissítette fel, a régieket Attilának adta. Egykét ruhával is megajándékozta, amiket egy olcsó kis szabó igazított Attilára. Ezek a ruhák fényesek és kopottak voltak, már férjem is kifordítva viselte őket. Télikabátja nem volt. Hogy mégis legyen valami meleg holmija, rátukmáltam férjem rövid, birkaszőrrel bélelt bekecsét, ami meleg volt ugyan, de erős birkaszag áradt belőle és hullott a szőre. Ezenkívül egy rúd szalámit és egy vekni kenyeret vitt magával.”

A pesti hajó félhattájt köt ki a Práter összekötő hídja alatt, Attila villamosra ült és egyenesen az Atlantisba jött.

Hét órára járt. Ez a leváltás időszaka. A délutáni kávéházi üzem kezdett átalakulni estelivé. Máris túlléptük a türelmi időt. A szelvények hat óráig voltak érvényesek. A nappali főúr már átadta bőrtasakját az éjjelinek. A mélyvíz szedelőzködött. Idegen pincérek tüntették el gyors, szakavatott mozdulatokkal veszteglésünk maradékait, a hamutálcákat, a csészealjákat. A háttérből vinnyogó szakszofonfutamokkal kísérté kivonulásunkat a jazz-Zenekar.

Még az este megszerettük egymást, vagy ez

csak hónapok múlva következett be? Nem tudom. Minden eredet titokzatos. Igaz, hogy oly egyének, akik a művészetnek élnek, szinte önkénytelenül is mindjárt a lényegüket közlik egymással, ahhoz azonban, hogy érintkezésük fesztelen legyen, egyezéseik és különbségeik békés tudomásulvétele megalapozza közöttük egymás fenntartás nélküli elfogadásával a teljes harmóniát, többszörös együttlét szükséges, sok-sok beszélgetés, idő. Márpedig, úgy emlékszem, ez ismerkedés után csak elvétve találkoztunk, olyankor is futólagosan, Attila dolgai után szaladgalt, beiratkozott az egyetemre, lakást keresett. És nyilván ünnepeltette is egy kissé magát. A folyton dohogó, de alapjában jámbor politikai menekültek szent elszörnyűlködéssel rajongták körül a fiatal fiút, aki verseivel másodszor támasztott vihart odahaza.

Attilának jót tett a népszerűség. Kitérülte Zott, mint a virág, ha öntözik. Sugárzott, ujjongott, lelkendezett, valósággal ficáncolt az elégedettségtől. Mámorosan boldog volt, s ez a boldogság olyan erővel áradt, sugárzott a személyiségéből, hogy mindenkit, aki a közelébe került, megdelejezett. Öröm volt együtt lenni vele.

Kedvességével, természetes bájjával mindenkit megnyert, akivel összekerült. Lesznai Anna révén, akinek néhány magyar diákkal hurcolkodni segített, megismerkedett Balázs Bélával és Lukács Györggyel. Egy, minden tekintetben roppant igényes kis társaság fogadta be a fiatal fiút a maga felsőbbrendű mikrokozmoszába. Jelenti is haza boldo-

gan: „Itt említjük meg, hogy Lesznai Anna, Balázs Béla és Lukács György igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi, mint az; első világirodalmi — nem kozmopolita — kvalitásokkal rendel­késő proletár-lírikust.”

Ki csodálná, mikor olyan körben forog, ahol értik, dédelgetik s már első megnyilatkozásaiból megérik, kicsoda s mire hivatott — ki csodálná, kérdem, hogy büsske, boldog, bizakodó — s „ful­doklik a gyönyörűségtől?

Hogy közben újságot árul, iskolatermeket sö­pör, talán koplal is?

Hát igen, koplal, de füttyörészve.

ESZMÉLKEDÉS AZ ANYAGI SZEGÉNYSÉGRŐL ÉS A VILÁGHIÁNYRÓL

Szegénynek lenni és szerencsétlennek érezni magát, nem ugyanaz. Még a nyomor sem ok magában arra, hogy az ember kétségbeessék: Minden az öntudaton múlik. Azon, hogy az ember mire tartja magát.

*Az világ kint haddal tele,
De nem abba halunk bele.*

Zengte éppen Balázs Béla valamikor.

Erről azonban nehéz meggyőzni a közvéleményt. A közhely az élhetetlen álmodozóról, aki ábrándozva csetlik-botlik a való világban, melyet nem ért s amely nem érti őt — a közhely a felelőtlen álmodozóról, aki lassan-lassan rájön, hogy az élet más anyagból való, mint az álmai — a művészről, aki kései csalódásában megátkozta magát és a világot, eldobja életét — hamis; hamis és hazug.

Hűtlen volnék József Attila emlékéhez, ha nem foglalnék a leghatározottabban állást ama os-

toba legendával szemben, mely a világtól idegen álmódoszóvá bélyegzi azt a költőt, aki maga az akaratú kalapált értelem volt s aki, mint költő, a felismert, a való világ mérnökének tartotta magát.

A helyreigazítást már itt el kell kezdenem, életének legnapsütésesebb időszakában, amikor igazán semmi sem állt távolabb tőle, mint a világgal való szakítás gondolata — amelyből már többször ki akart ugrani, ugyanattól a rettenétes, sötét kényszerűségtől hajtva, amitől utoljára, mikor sikerült is neki.

Erről is szó lesz a maga helyén. Egyelőre a szegénységgel való ifjúkori viszonyát ismertetem.

Ha nem tartanék attól, hogy félreértenek, azal kezdeném, hogy kacér szegény volt. József Attila hivatkozott a szegénységével. Csillogó szemmel, derűsen mesélgette, mi minden volt már, kis kanász, varjúcsősz, kenyeresgyerek, hajósina — körülbelül azon a hangon, ahogy a matrózfiú meséli első világkörüli útjáról hazatérve, hol, merre járt, milyen népeket látott, milyen szokásokat.

— Húsz évvel! — nevetett Attila és kihúzta magát.

Máskor — más hangulatban — arról is beszélt, hogy sokat nélkülözött, de megint csak nem azon a hangon, mint aki szánatni kívánja magát, hanem inkább csak azért, hogy hitelesítse történeteit. Mert az otromba tényeknek — sajnos — nagyobb a hitelük, mint a tündéri színezésnek. Pedig a tündéri nem kevésbé igaz.

Nyűtt pamlagomon elnyúlva, szótlán hallgat-

tam történeteit. Egyszerre csak észrevette, hogy szomorú vagyok. Rámrontott, felrázott: „Ne hagyd el magad, Banzáj! Lehetsz még te is hajósinas!”

De én tudtam, hogy nem lehetek. Attila is tudta. Talán azért sajnált.

— Mi nyom? — faggatott.

— Minden — mondtam.

És keveset mondtam. Igazában ezt kellett volna felelnem: az az érzésem, hogy minden nyomna, ha éreznék, de az a rettenetes, hogy nem érzek semmit, pedig az egész világmindenség felém gravitál, mintha belém akarna zuhanni — éjjel az égitestek, nappal a házak, a hivatalok — minden, ami szilárd, ami intézményesített, minden, ami kívülem van, ami idegen, dől, omlik, zuhan felém — s egy centiméternyire tőlem — megáll. Nem érzek semmit. Csak a veszedelmet, hogy a mindenség egyszer összeroppant. Nem érzek édeset és keserűt, jót és rosszat, tájt és embert, minden, ami kívülem van, valószínűtlen, fenyegető, kísérteties, de nem jut el egészen hozzám, egy centiméternyire kívülem marad. Tárgyalnak velem; miközben kérdeznek és válaszolok, az az érzésem, hogy ködalakokkai vitatkozom, hogy az egésznek semmi értelme. Mindennek a valóságában kételkedem. Amihez nyúlok, széjjel-megy az ujjaim között. Te is. Te sem vagy.

Láttam Attila értelmes tekintetéből, hogy igyekszik felfogni panaszomat. Homlokát ráncolta. Gondolkodott.

— Folytasd — mondotta.

Folytattam. Elmeséltem állapotom történetét és változó kórtüneteit. Hogy volt egy különösen passzív periódusom, az emigráció első éveiben, amikor még arra sem tudtam rászánni magam, hogy lakásra tegyek szert. Hónapok hosszat egy fürdőszobában laktam, míg megtűrtek az ismerőseim. Mikor kitettek, találomra kivettem az első kiadó szobát az újságban hirdetett címek közül, egy öreg asszonynál, aki félszemére vak volt s őt, ocsmány kutyavakarccsal vette körül magát. A kutyák ellenséges morgással figyelték minden mozdulatomat. Éjszaka pedig, akármilyen óvatosan forgattam meg a kulcsot a zárban s nyitottam be az előszobába, mire villanyt gyújtottam, mind az öt rajtam volt és tépett, rángatott. Onnan a Ritzbe költöztem. Három napra, tovább nem bírtam anyagilag. Akkor elhatároztam, hogy hajóra ülök és lemegyek Wachauba. Csillagos, nyári éjszaka volt. A hajó tíz órakor indul, a fedélzeten kialszom magam. Loholtam a hajóállomásra! (Mennyit loholtam, barátom, különböző ürügyek alatt, megtalálni ezt, vagy azt, benézni minden kávéházba, azokba is, ahova sose járt, egyre makacsabbul, egyre kilátástalanabbul, míg az ember a fáradtságtól szinte összeesik s tántorogva rohan tovább, mint a részegek . . . Míg az ég szürkülni kezd és a hajnali szellő söpri a papírfoszlányokat...) A hajó már elindult. Egy pillanatja szedték fel a hidat, most farolt oldalt lámpáival s a fedélzeten szólt a gramntofon. Sírimi tudtam volna, ha tudtam volna sírni... De így csak álltam, mint a cövek, majd megfordultam s rohantam vissza a

Zuhanó, idegen hasak közé ... A Ringen Déry Tiborba botlottam bele. Megszólított. Megérezte volna embertelen elhagyatottságomat? Elmondta, hogy felesége — újdonsült házaspár volt — Magyarországra utazott, szalmaözvegy. Nála alhatok. Alvajáróként követtem. Hietzingben lakott, kertés villa hátsó részében, vidám szobákkal, finom illatú fürdőszobával, hűvös csönddel, a hold a virágágyakra világított. Megágyazott a pamlagon, betakart, válaszkényszer nélkül szóval tartott, míg elaludtam, reggel tejeskávét hozott az ágyamhoz és megitta vele, aztán meglátogattuk a háziurat, öreg hivatalnok volt, húszezer kartonkatona birtokosa. Kétszer évente hadgyakorlatot rendezett. Egy nagy kerek asztalra felállította teljes létszámú játék-hadseregét, ágyúkkal és utászszekerekkel. Megtekintettük a parádét. „Da brauchend net auf den Schmelz germ” — hivalkodott.

Másnap este egy kávéházban adtunk találkát egymásnak Déryvel. Elfelejtettem, hogy melyikben. Kétségbeesve jártam sorra a kávéházakat, majd kisiettem Hietzingbe. Déry még nem jött haza. Elhatároztam, hogy megvárom. A kapufélfához támaszkodva füleltem a lépés-kopogásokat. Nem ő jött. Egyre ritkábban jött valaki. Hűvös lett. Hunyorogva néztem a csillagokat. Végül már nem bírtam a várakozást. Hátramentem, lekuporodtam a lakás ajtaja elé tett lábtörlőre, térdemre fektettem a fejemet és elaludtam. Ott botlott fel bennem pirkadatkor Déry, mint egy alvó kutyában. Bevitt magával. Ilyen voltam még röviddel ezelőtt. Ma már

nincsenek világból kiszaladási-rohamaim, megadtam magam. De így még rosszabb.

Attila gyökértelen társadalmi helyzetemre vezette vissza állapotomat. Szót is talált rá. Így nevezte: világhiány.

Visszatérve oda, ahonnan ide jutottam: mi a szegénység ismérve? *Mikor* szegény valaki? Ha nincs biztosított megélhetése? Akkor is, ha húszéves ifjú, aki előtt nyitva áll a világ, aki értelmével megújítani készül a világ ábrázatát? Szegény volt Attila? Ha mondja, se hiszem el neki akkoriban. Ahogy írtam: a mesék kisebbik királyfiát láttam benne, akinek csak meg kell ráznia magát, hogy lehulljon róla a koldusgúnya.

Hogy is láthattam volna másképpen? Ami keveset közölt magáról, származásáról, családi kapcsolatairól, szappanfőző apjáról, aki átkelt az óceánon s anyjáról, aki felhőt kékít az ég vizében, mesének hangzott. S ellentétben volt fellépésével, modorával, választékos előadásával, minek alapján akár Etonban nevelkedhetett volna. Könnyed volt, fölényes és gondtalan. Néha, mintegy melleleg, mondott, igaz, ilyesmiket is: két napig nem ettem meleget, de ezt is olyan szenvtelenül jegyezte meg, mint ha azt mondaná: három éjjel lestem étlen-szomjan a bölénybikára.

Szegényekben nem volt hiány körülöttem sem akkor, sem azelőtt, sem azóta. Ismerem — a rongyosoktól a rongyot rázóikig — a szegénység összes változatait. Attila egyik csoportba sem illett

bele. Pedig töviről-hegyire ismerte az összes elképzelhető válfajokat, személyesen megjárta a kínlódás poklának minden kerületét, de úgy, hogy lelkében mégis érintetlenül jutott ki a csillagok alá.

Ugyanabban a városban laktunk, ugyanabban a társaságban forogtunk, mégis megesett, hogy hónapszám nem láttuk egymást. A mezőnyön tükkedtek a figurák, helyzetek alakultak és változtak, volt aki előre jutott, volt aki hátrakerült, volt aki kibukott, csak én vesztegeltem táblahelyemen érintetlen bástyaként, mint akit a sors a végjátékra tartogat. Le voltam kötve kívüliéül.

Attila vidáman cikázott ide-oda. Irigylésreméltó szabadsága volt, leléphetett és visszalépnetett. El is tűnt, néha hetekre, néha hosszabb időre. S mindig más József Attila volt, aki jelentkezett. Nemcsak szellemi értelemben, testileg is. Erősödött, férfiasodott — fejlődött, mélyült. Többnyire reggel állított be hozzám, frissen, jókedvűen, kiráncigált az ágyból, magával cipelt. Jókedve egész napomat bearanyozta. Máskor társaságban találkoztunk s feloszlása után együtt maradtunk. Attila belémkarolt s kedves, hízelkedő hangon megkérdezte:

— Elmondhatok egy verset?

Minden verse más volt, mint az utoljára hallott, előreláthatatlanul más, semmire nem emlékeztető — s megnyugtató, világosságot gyújtó, felvillanyozó. Verseinek hangulati háttere, az érzés, amiből születtek, áhítatos volt, maradéktalan szerelme mindennek, ami van, jónak és rossznak, szüksé-

gesnek és feleslegesnek. Megnyugvás, béke, barátság árad a sorok kosul; feloldódás, a békétlenség békébe nyújtózkodása, panteista életérzés: minden úgy van jól, ahogy van, noha a miértre nincs felelet.

*A bábok között elaludt a hangya.
Szél, a babokat most el ne fidd!
Különben jó az is.*

*Kis, fáradt fejét csillámokra hajtja
és alszik vele csöpp árnyéka is.
Egy szalmaszállal fölkelteni szépen!
De jobb, ha már indulunk haza,
erősen beborult —*

*A bábok között elaludt egy hangya
és hopp egy csöpp már a kezemre hullt.*

Az eső eredt el, vagy Attila könnye perzsel az utolsó sorban? Kit sirat? A gyanútlanul szendergő hangyát, magát, téged?

Már e kis vers bonyolult érzelmi áttételeiből is megállapítható, hogy Attila derűsen érzékeny mindenbe beletörődését nem közönséges vívódások előzhették meg, míg idejutott. Ez nem a megváltoztathatatlanban való filozofikus megnyugvás. József Attila sohasem állította, hogy világunk a világok lehető legjobbika. De hitt a világban és hitt az emberekben. „Nincs senki, akire rámondjam, örömét lelte nyomoromban.” Szebb felmentést aligha adott valaha költő embertársainak.

Később Fényes Samu Laudon-utcai lakásán láttam Attilát sűrűn viszont.

A torzonborz szakállú, hórihorgas öreg, aki az ószövetségbeli prófétákra emlékeztetett, mindent elkövetett, ami csak elképzelhető, hogy külsejével konformis legyen. Átkozódott, dörgött, rángatta vastag, fenyegető szemöldökét, de hasztalan. Érzelmes, lágyszívű ember volt, szigorúan tudományos világnézettel. Lapjában, a Diogenesben, az anyagelvűség tanát propagálta s ugyanott megkülönböztetett tipográfiával közölte József Attila anyagtalan, légies könnyedségű verseit. A Diogenes téglavörös füzeteiben látott először napvilágot az ülni, állni, ölni, halni, Az oroszlán idézése, a Fiatalasszonyok éneke, a Pernyetáncra, stb.

Fényes Samunál ismerkedtünk össze A. B.-vel, egy fiatal, mongolarcú, pozsonyi származású zongoraművésznővel, aki Bécsből készítette elő európai hangverseny körútját. Tizenhatéves volt, korához képest feltűnően eszes, a maga erejére utalt, makacs, szegény kis ágrólszakadt, aki fogait összeharapva törtetett fölfelé. Ahányszor felkerestük Attilával, zongora mellett ült. Tíz-tizenkét órát gyakorolt naponta. Hosszú délutánokat töltöttünk nála, meghallgatva hússzor-harmincszor egymás után ugyanazt a Mozartot vagy Chopint.

Attilának csodálatos hallása volt. Valószínűleg e zenei délutánok inspirálták minden fogalmiságtói mentesen érzékeltetni azokat a hangulatokat, amik különben csak zenével fejezhetők ki. Így született meg a csodálatos

*Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kékellő derűvel,
tavi csókolással.*

*Lehet, hogy szerelme
felderül majd mással,
de az is ringassa
ilyen ringatással.*

(Ringató)

Ennél is különbs talán az egész világirodalomban egyedül álló ez az igazán „esztelenül szép” abszolút zenei hatású költemény:

*Klárisok a nyakadon,
békafejek a tavon.
Bárányganéj,
bárány ganéj a havon.*

*Rózsa a holdudvaron,
arany Öv derekadon.
Kenderkötél,
Kenderkötél nyakamon.*

*Szoknyás lábak mozgása,
harangnyelvek ingása,
folyóvízben
két jegenye hajtása.*

*Szoknyás lábak mozgása,
harangnyelvek kongása,*

*folyóvízben
néma lombok hullása.*

(Klárisok)

De még ott is, ahol természeti benyomásokat
ad vissza, feltűnő, milyen árnyalatosan érzékeli és
érezkelteti a természet minden kis neszt, hangját:

Am egyre több lágy buggyanás ...

És dünnyög, motyog a cipő ...

*S tovaringatja fodrosán a szél
A tűnődve zümmögő időt...*

*Tétova szúnyog sár ...
Lompos tyúkja kárál a torsra ...
Csend fülel, motoz a setét...*

*Csak egy ladik, mely hallhatón
Kotyog még a kásás tapon ...*

*Sűrű csönd ropog a havas
mezőben...*

*Az ól ajtaja kitarva
Lóg, nyikorog, szél babrálja ...*

*Uraságnak fagy a szőlő,
Neki durrog az az erdő ...*

*Lebeg a szél lebontva,
— Késő, szép délután ez, késő —
Főáraiból a levelet
fésűli zümmögő fésű ... stb.*

Debussy vagy Kodály üvegesen buggyanó hangszíneire emlékeztetnek. Ugyanilyen antológiát lehetne összeállítani postimpresszionista foltjaiból.

*Piros hold körül denevérek,
Bársonykoszorú, bodor féreg.
Malacvilágosság az égen ...*

*A báránybunda árnyadat
Tülevelű fák fércelik ...
Dunnába bútt fenn a magas ...
Csillagra akasztott homály!
Fönn felhők lágy batyui bomlanak ...*

*Ezüstös fejszesuhanás
játszik a nyárfa levélén ...*

*Téli éjszaka. Benne,
mint külön kis téli éj,
egy tehervonat a síkságra ér ...*

*A teherkocsi fagyos tetején,
mint kis egérke surran át a fény,
a téli éjszaka fénye ...*

*A város peremén,
mint lucskos szalma hull a lámpafény ... stb.*

A. B. évek múlva bukkant fel Pesten, mint egy prágai nagyiparos menyasszonya. Jószándékú gyerekességgel meg akarta mutatni nekünk, hogy művészi karrierjétől függetlenül társadalmilag is érvényesült. Míg Pesten tartózkodtak, tejben-vajban fürdették Attilát. Búcsúzóul felvitték a János-hegyre gépkocsijukon, majd, mint akik elvégezték küldetésüket, visszarobogtak Prágába.

Az A. B. epizód után ritkábban találkoztunk. Végül egy reggel Attila megjelent a lakásomon, bejelentette, hogy hazautazik s melegen rábeszélte, hogy tartsak vele. Haboztam. Attila nem vitakozott, összecsomagolta holmijaimat, kocsit hozatott.

Estére Pesten voltunk.

PESTI BÉCSELŐK

— Lidi nénémnél keress, a Lovagmtcában. így váltunk el.

Fekete fejkendő, sovány, vásárhelyi paraszt-asszonynak képzeltem „Lidi nénémet” a neve miatt. Holott tudtam, hogy M. Ö. budapesti ügyvéd neje. Az önmagam-alkotta kép elevenebb volt, mint a fogalom.

Másnap délelőtt jelentkeztem a Lovag-Utcában. Szubrett-szobalány külsejű hölgy nyitott ajtót.

— József Attila úr?

— Tüstént itt lesz, leszaladt cigarettáért.

— M-né nagyságos asszony?

— Én vagyok — nevetett rám a szobalány. — Maga meg N. A. Megismertem Attila leírásából.

Beljebb terelt. Beszólította Etust. Attila is hazajött közben. Rövidesen úgy ültem közöttük, mint aki a családhoz tartozik. Félegy tájban hazaérkezett a ház ura. Meglepett, hogy Etus doktor úrnak szólítja. József Jolán, (akkor M. ö.-né és Lucie) ma-

radéktalan őszinteséggel tárta fel könyvében a Lovag-utcai családi tragédiát.

Ahogy az ügyvéd megjelent, elröppent a meghitt hangulat. Ő erről nem tehetett. A dermesztő hatást, mit a többiekre gyakorolt, nem a lénye, nem is a viselkedése váltotta ki. Egyáltalán nem volt nyomasztó egyéniség. Hallgatása nem volt helytelenítő. Minél többször fordultam meg körükben, annál erősebbé vált az a meggyőződés, hogy nem ő terrorizál, hanem őt terrorizálják. Hogy feleslegesnek, *indésirable-nak* érzi magát a testvérek intimitásában. Viselkedése meghatóan félszeg volt. Szinte rá volt írva az arcára: tudom, hogy zavarok.

Miféle tolsztojánus megszállottság hajtotta ezt a hallgatót embert, mit akart vájjon levelezekelni, mikor megkérte a cukorkáslány kezét? Az elhatározás tolsztoji volt és a kivitele is. Ahelyett, hogy elmerült volna a szegénységben, mint a nincstelenek ingyen prókátora, kiemelte miliőjéből a kis cukros lányt, elvitte a Terézvárosba úriasszonynak. De az átültetés nem sikerült maradéktalanul. Az ügyvédné nem volt hajlandó múltjával szakítani. „Értsd meg, drágám — hajtogatta az ügyvéd —, téged vettelek el, nem a családot.” Hiába. „Lucie” jobb testvér volt, mint feleség. „Nem fért a fejembe — írja könyvében —, hogy az egyén felemelkedhet, kiválhat osztályából, de azokat, akik hozzá tartoznak, akik ugyanolyanok, mint ő, már nem viheti magával.” S nem nyugszik, míg az ügyvéd meg nem engedi, hogy testvérei náluk lakjanak.

„Először készültünk vendégül látni férjem ba-

rátait vacsora utáni feketére. Vacsora alatt M. kö-Zölte kívánságait: Attila ne mutakozzék a vendégek előtt, maradjon a szobájában, Etus pedig köszön fehér kötenyt, tegyen bóbitát a fejére s engedje be a vendégeket: ő lesz a szobalány...

— Hogy képzeli azt, hogy testvéremet úgy fogom szerepeltetni, mint a ház cselédjét? — kérdeztem magamból kikelve.

— Nem kell senkinek sem tudni, hogy a testvéred — felelte. — Szükség van valakire, aki fel-szolgál. Egyáltalán nem tudom belátni, miért esne az nehezőre Etusnak. A munka nem szégyen.

Szó szót követett, összevesztünk. Berobogtam a gyerekekkel az udvari szobába:

— Szedjétek össze a holmitokat! Csomagc-lünk és elmegyünk !

Etus szaladt és hozta a ruháskosarat a kamra-ból. Belehajigáltuk a szekrényből a ruhákat. Körül-néztem, mit vigyünk még magunkkal és gondolkoz-tam, hova vigyük.

Attila nézte, amint dühöm keserves sírásba olvadt. Kezemet tördelve fordultam hozzá:

— Mondd Attila, hát hová menjünk? Csengettek. Attila megszólalt:

— Eredj, mosd meg a szemedet. Itt vannak a vendégek. Nem kell mindenkinek látni, hogy bögtél.”

Abban az időben, mikor én a Lovag-utcai la-kás mindennapos vendége voltam, már elcsitultak

a nagy viharok. Mindjárt első alkalommal ebédre marasztaltak.

Az asztalkörüli elhelyezkedés, a felszolgálás minden kis mozzanata hangsúlyozta, hogy a ház M. igényeihez és szokásaihoz igazodik. Azonban ez csak külsőségekre szorítkozott. Valójában olyan volt a helyzet, mintha nem is én lettem volna vendég, hanem M. Megtisztelő, de kissé nyomasztó vendég. Alig, hogy a feketéjét kiitta, felállt és fél-szegen elköszönt. Távozása felszabadítóan hatott mindnyájunkra.

Természetesen a testvérek cinkosa voltam az M. ellen irányuló összeesküvésben. Ami főleg abban állt, hogy az asztalnál, vagy ha napközben hazavetődött, ami ritkán fordult elő, tudomásulvettük a jelenlétét. Ha megjelent, „lapultunk”. Nem a valóságban, hanem „érzésben”. S ha elment, úgy Zsibongtunk, persze megint csak képletesen, mint az iskolásgyerekek, amikor a tanító elhagyja a tantermet. S Lucie velünk. Ha lebiggyesztve keskeny alsóajkát s vékony szemöldökét felrántva azt mondta: „a férjem” nevetni kellett. S ő velünk nevetett. Ő is úgy állt M.-hez, mintha az a gyámapja lett volna, nem a férje.

Vásott kölykök voltunk, hetykék, szertelenek. Veszettül fiatalok és kegyetlenek. Aki más volt, mint mi, az nem számított. S az ügyvéd más volt. Más szavakat ejtett, fején másként tapadt a haj. Ellenség volt, ellenségünk füstölgő szemeivel. . .

József Jolán, aki közülünk legjobban ismerte M-et, megható őszinteségű emléket állított egykori

férjének: „Csak sajnálni tudtam férjemet s magunkat is. Ezer mentséget találtam számára. Tudtam, hogy gyöngéd szeretettel csüggött anyján és családján s miattunk vesztette el őket. Éreztem, hogy idegenkedik attól, hogy testvéreim foglalják el azok helyét. A gyerekek is szerették őt. Talán jobban szerették, mint hozzátartozói...” „Tudtuk, hogy jó ember, hiszen annyi jelét adta” — írja egyhelyütt.

Ma úgy találom, hogy a Lovag-utcai kis körben M. volt a legszánszalomraméltóbb, a legszomorúbb figura. Ő volt az úr és mégis úgy járt-kelt saját házában, mint akit csak megtúrnek. Sokszor volt az az érzésem, mikor felállt és elment, hogy nem látjuk többé. De visszajött; morális férfi volt, aki végigcsinálta, amire vállalkozott...

Hogy mit vállalt, mikor családja felől kezdte faggatni a mindig éhes kis gépirólányt, természetesen akkor még nem tudta. Csak érdeklődött, beszélgetett, talán hogy enyhítse a lány zavarát, aki olyan riadtan nézett szét a puha szőnyegekkel, földig omló függönyökkel bélelt meleg szobában. Hallgatta, amit a lány versfaragó kis öccséről fecseg s megígértette vele, hogy elhozza a fiú költeményeit. Ez elmaradt — és jó, hogy elmaradt — zavarta volna a fejleményeket. A verselgető öccs maradjon csak a háttérben. Majd eljön az ő ideje is. Az ügy védet egyelőre nővére érdekli. Az ügyvéd félszeg, romantikus. Hónapokig nem ad magáról életjelt, az ember azt hinné, hogy valamiről megfélelkezett. De nem. Habozik, küzd magával. Az egész társadalmi rendnek meg kell rendülnie, hogy véghez-

vigye, amire legbelül rég elszánta magát. Hogy feleségül veszi az egykori cukorkáslányt. Félzségségből, félénkségből? Elhatárolását célzásokban meri csak közölni. Színházban voltak Shaw Pygmalion-jánál. „Előadás végén azt kérdezte tőlem, tudom-e, miért néztük meg „ezt” a darabot? Nem tudtam. Akkor magyarázni kezdett: ő is vesz majd magának egy pár fehér kesztyűt, mint a darab végén a főszereplő. Ezt csak értem? Nem értettem. Ennyi értelmetlenség után kénytelen volt világosan megmondani: elvesz feleségül.”

Milyen érzelmességeknek kellett meggyűlniök és kifakadniuk, milyen félzségségeknek lejátszódniauk, milyen visszasságoknak és borulatoknak, hogy József Attila nagy versei megíródjának! Milyen messziről indul el minden! S milyen céltudatosan irányított! „Nemzett József Áron — Megszült Pöce Borcsa — mondja a költő. De itt csak testi létrehozóiról számol be. Még egy nász kellett, hogy sorsa kiteljesüljön. A nő, aki második születéséhez igényeltetett, már mellette volt. „Nem apánk álma motoszkált a fejemben, az ősz öreg ember jóslata, hogy Attilából nagy ember lesz. Ahogy ránéztem, amit tőle reméltem, az nem külső jelből, vagy belső megérzésből fakadó meggyőződés volt, hanem állapot. És mióta az eszemet tudom, ebben az állapotban éltem mindig. Az, hogy verset írt, az olyan természetes volt a szememben, mint a mozdulatai, a barna, hullámos haja, csillogó, értelmes, lelkes szeme. Ezt akartam elérni mindenáron: hogy M. is így lássa őt és a dolgait.”

És addig nem nyugodott, amíg elérte, hogy M. is így lássa. Ez nem volt könnyű dolog. El sem érhetne volna, bárhogy erőlködik, ha csak egyedül akarja. De más is akarta — az érthetetlen, titokzatos rendelés, mely kever, oszt, forgat, párosít, hogy kihozna, amit meg akart csinálni. Egyenesen vagy kerülő úton, könnyebbségeket vagy akadályokat teremtvé. Mert az akadály ép annyira feltétele a sikernek, mint a könnyebbség. Isten angyala, ki a tévelygőt útbaigazítja, nincs mindig tisztában feladatával. Megbízatását csip-csup feladatnak tekinti, rossz kedvvel, zsémbesen végzi el. Nem is kell, hogy tudja, kitől van a parancs, azt sem, hogy közeg, valami hajtja, készíti. Mindig mást akarunk, mint amit létrehozunk. Hegel szerint ez a történelem története, List der Vernunft. Ebből a szemszög-ből ítélem ma meg M. Ö. szerepét a József-családban. Azért házasodott, azért élt évekig boldog-boldogtalanul, hogy József Attila versei megszülessenek. Tudta ezt? Honnan tudhatta volna? Sejdítette legalább? Kifejezetten semmiesetre. De valamit sejdíthetett. Miért érdekelte, hogy a kis gépirólány öccse verseket farag? Miért kérte meg a gépirólányt, hogy hozza el a kisfiú verseit? Mondtuk, hogy ez elmaradt és hozzátettük: jó, hogy elmaradt. Most már megmondhatjuk, miért. Mert kultursznob volt — láttuk a viselkedéséből.

Vannak emberek, akik szégyenlik az érzelmeiket. Akik az ellentétet játsszák annak, amik. Mogorva angyalok.

A nővér könyvéből: „A kis udvari szobában

komor hangulatban ült Attila, én ostromoltam, legyen okos, simulékony, egy kicsit hizelgős, hiszen annyi játékos kedvesség volt benne, azt hittem, csak rajta múlik, hogy levegye lábáról a konok embert, akiről tudtam, hogy szereti a maga módján Attilát. Aztán bementem a férjemhez és hízelegtem neki Attila helyett is, majd kapkodva, zsörtölődve ostromoltam: Szeresse Attilát. Csodálkozott magaviselettemen és kapkodásomon:

— De, drágám, nem is értem, mit akarsz — mondotta. — Nyitott kapukat döngetsz. Mit kívánsz? Boruljunk egymás nyakába?

Nem értettük meg egymást. Attila is kérdéseket adott fel, amikor tovább ostromoltam:

— Hát mit tegyek? Én nagyon sokra becsülöm a gyámomat és nagyon hálás vagyok neki azért, amit eddig tett értem.

Igenis, azt szerettem volna, azt kívántam, hogy egymás nyakába boruljanak és nevetve ütögetssék egymás hátát. És akkor is, ha bárki idegen benyit az ajtón!”

Furcsa, bogaras, kívül csupa tüske, belül vajpuha ember! Csodálatosak a sors szándékai! Mi üzte ki a Ferencvárosba, megnézni, hogy él a gépírónöje?

„Az ügyvéd váratlanul bejelentette, hogy eljön hozzánk vasárnap ebédelni. Megrökönyödtem. Az elmúlt hetek folyamán kényelmetlen kérdéseire olyan válaszokat adtam, amelyek nagyon messzi álltak az igazságtól. Isten tudja, miért, még egy zongorát is hazudtam a lakásba. Gyámoltalanul próbál-

tam kitérni a fordított meghívás elől. De ő, mintha csak megint mulatott volna rajtam. Pénzt nyomott a kezembe: „ebből főzzünk ebédet. Legyünk az ő vendégei — nálunk.”

Mama cseppet sem lepődött meg, amikor megmondtam, hogy vasárnap vendégünk lesz ebédre. Ki tudja, miket gondolt magában, miben reménykedett... Összeszedte maradék erejét, felkelt ágyából és elment bevásárolni. Nem is a közeli piacra, hanem a vásárcsarnokba. Finom ebédet főzött és valahonnan egy abroszt is kerített. Szépen megterítette a szobában az asztalt — két személyre.

A gyerekek lenn lestek az utcán az ügyvédet. Amikor a konflisba fogott sovány gebe megállt a ház előtt, hanyatt-homlok rohantak fel a harmadik emeletre jelezni: „megjött a vendég!” Csak ő lehet, ki más érkezhetsz konflison a Ferenc tér 11. számú ház elé? Mama kipirultan emelgette a fődöket a tűzhelyen a rotyogó edényekről, izgatottan szimatolta az ínycsiklandó párákat. Aztán sürgetni kezdett:

— Tedd le a kötényedet! Nem, ne tedd le! Mosd meg a kezedet! Jaj, milyen kócos a hajad! Mégis tedd le azt a kötenyt! Ugye, mondtam, hogy kérjél a Vokurka Annustól egy blúzt! Eredj gyorsan, biztosan ad kölcsön!

Perdültem egyet, hogy rohanjak blúzt kölcsönkérni, amikor elszörnyedt:

— Jézusom! Lyukas a harisnyád!

A házmesterné az udvar közepéről leste az ajtónk után kérdezősködő urat. Mosolyogva állottuk körül az ügyvédet a konyhában. Az kezét fogott a

amával. Látszott rajta, nem tudja hirtelen, hogyan köszönjön. Elég lesz-e egy egyszerű jónapot, vagy sem. Végül ezt mondta: „Kisztihand”. Ez olyan furcsa középút volt a jónapot és a kesétcsókóloom között.

Most mintha ő lett volna zavarban.

Mama szívélyesen betessékelte a szobába, aztán kisietett és már hozta is a levest. Vendégünk feszengett:

— Hát a mamája és a testvérei nem ebédelnek? — kérdezte a két tányér láttán.

— Dehogyan nem — feleltem. — Csak hát nincs több egyforma tányérunk. Meg kés és villa...

Éppen olyan ügyetlenül mozgott, olyan zavarosan evett, mint én náluk. Most rajtam volt a sor, hogy megmosolyogjam.

... Pár nap múlva a házban lakók elképedésére markos emberek egy bérelt pianinót cipeltek fel hozzánk a harmadik emeletre. Sivalkodtunk a meglepetéstől és az örömtől. Rögtön felfordítottuk az egész szobát, ide-oda tologattuk a bútorokat, hogy helyet csináljunk neki. Aztán egy csomó kötőt kaptunk, amivel nem tudtunk mit kezdeni. Azért nyúztuk a hangszert, nappal a gyerekek, este én. Kitártuk az ablakot, hogy mindenki hallhassa a zenebonát. Azután egy sovány kisasszony állított be azzal, hogy ő fog zongoraleckéket adni nekünk a doktor úr utasítására.

Német és francia könyveket kaptunk garmadával, persze egy kukkot sem értettünk belőlük. At-

tila iszonyúan boldog volt, mert a könyvek nem kellettek senkinek, birtokába vehette őket.

Néha jött egy levelezőlap az, ügyvédtől. Kérdőzködött, tudunk-e már zongorázni. Ó, hogyné! A házmesterné a pokolba kívánt bennünket. Már az egész ház a *Vidám földművest*, meg a *Szűz imáját* fújta. Meg volt elégedve. Ilyenkor elszontyolodva gondoltam arra, mennyivel jobban kellene mindnyájunknak egy-egy pár cipő, mint a zongorából sivalkodó Szűz imája. De azt, ami elemi szükséglet, kenyér és ruha, nem illik kérni.”

Az ügyvéd szívós. Nem enged, amíg meg nem valósul, amit érzelmesen kitervezett. Csakhogy a valóság nem az, amit akart. Az eseményeket teremő világszellemnek nem az volt az érdeke, hogy M. Ö. boldog legyen. M. Ö-nek menjen rosszul a sora. Éppen akkor, amikor a felesége legjobban szorongatja az öccse miatt.

„Sürgettem, feleljen, miért van az, hogy engem vállal, az enyéimet meg nem.

— „Te a feleségem vagy — felelte. — Majd megtanulsz zongorázni, megtanulsz németül, franciául. Senki sem tudja majd rólad, hogy honnan jöttél. Ha módornban volna, a testvéreidet is taníttatnám.”

Nem állt módjában. Az iroda rosszul ment, alig kereste meg a háztartás költségeit. Mégis visszahozatja Attilát a vontatóhajóról, ahol vizet merget és padlót sikál s felvéteti a makói gimnáziumba.

„Nehéz körülmények között éltünk akkor. M.

elzálogosított két szőnyeget, hogy a beíratási díjat és az internátusért járó pénzt kifizethesse. Attila mitsem tudott ezekről a dolgokról. Az a kis zsebpénz, amit eddig kapott, most már el-elmaradt, mert sokszor még a villanyszámla kifizetése is gondot okozott férjének. Féltém, hogy körülményeink rosszabbodása arra kényszeríti, hogy gondoskodását beszüntesse. Aggodalmam azonban alaptalan volt, mert férjem mindig azon volt, hogy Attila befejezhesse iskoláit, ha már egyszer így alakultak a dolgok.”

Ha M. könnyen keresi a pénzt akkoriban, — ha Attila, aki olyan kedves tudott lenni, olyan hízkelkedő, kevésbé önérzetes, — minden máshogy alakul — Attila más lesz kívül-belül — valamint akkor is, ha M. kevésbé töri magát érte, ha nem teszi zálogba a szőnyeget, hogy Attilának legyen az iskolapénze. Attilából mindenképpen költő lett volna, így is, úgy is, az első esetben Kosztolányi a második esetben Sértő Kálmán-fajta. De M. csak berzenkedett, aztán mogorván szolgálta Attila sorsát tovább. S néha talán csodálkozott magán.

M. nem hitte, hogy Attilát komoly és benső lelkiszükség készíti erejének kipróbálására: nem értette, mit jelent a fiú önérzetének elfogadni a segítségét annak, aki azt szeretetlenül nyújtja. A verseit, amíg nem látta nyomtatásban őket, nem tartotta többre, mint egy önképzőköri diák verselgetését. Azt, hogy Attila költő, távolról sem hitte még.

És mogorván a hitetlent játssza, mikor Lucy és Etus Attilában a zsenit ünnepli. De valami benne is derenghetett:

„Néha, mintha csak véletlenül jutna eszébe, elkérte Attila verseit. A papírlapokkal leült a fötelbe. Odaleselkedtem rá. Érezte, hogy figyelem és tüntetőleg a szája elé emelte tenyerét, nagyot, hangosan ásított. Azután észrevettem, hogy este az ágya mellé készíti a verseket, az újságja alá. Kite-regette az újságot és annak leple alatt olvasta a papírlapokat, mint aki restelli, hogy erőt vesz rajta a gyengeség. Aztán, anélkül, hogy tudtanr volna, életében először levelet írt Attilának. Hogy mit írt neki, nem tudom, nem olvastam. . . .”

Valami benne is derenghetett — nem az ol-vasta-versek nyomán. Azok nem voltak világren-getőek, — hanem csak úgy, ahogy az ember néha megérez valamit, — ahogy az ember rájön titkos összefüggésekre, idegennek tetsző események között — mikor az ember megadóan, mélán felismeri, milyen szerepre rendeltetett — vannak ilyen elmo-sódó érzéseink, amiket aztán szégyellünk — hogy ennyi volt az egész — tolni más szekerét — szol-gálni s eltűnni nyomtalanul egy küzdelmes, öröm-telen élet után.

Ilyen reflexiók mélabúja borong kitárulkozá-sán Attila előtt.

„Egyszer ültünk a sötét szobában és férjem hangját hallom:

— Látod, Attila, néha elgondolkozik ma-gamról. Dolgozom és nem érdekel a munka. Olyas-

mik jutnak eszembe, mennyivel jobban érezném magam, ha néptanító volnék valahol, egy kis faluban. Volna hat-nyolc gyerekem és egy csomó kutyám.”

Semmiről sem mondunk le olyan nehezen, mint az ábrándjainkról.

Az ügyvéd ebédután elment hazulról, magunkra maradtunk a kedves kis lakásban. Sátor-táborra töltük össze a karosszékeket, bögyüket puha fészkekké párnáztuk, ott tollázkodtunk, terveket szöve, verseket mondogatva, alkonyatig. Vacsorára megjött az ügyvéd, aztán újra eltávozott. Mi meglementünk csatangolni, vagy beültünk az Angol kávéházba, bábáskodni Attila verseihez.

Ezekből az esztétikai vitákkal fűszerezett csatangolásokból születtek a Medáliák.

MEDÁLIÁK

Új költészet nincs, — szögeztük le — költészet már régóta nincs, csak irodalom van, intelligens, vagy kevésbé intelligens. A mágikus szavak a nyelvelmékek rejtélyei. De megvan a ritmusban. Megvan a benső ritmusnak — nem az ütemre skandálnak — titokzatos, a természetes hangsúllyal gyakran ellenkező lüktetésében.

A modern költő — állapítottuk meg — olyan kultusznak a papja, amelyben nem hisz. Misézése mesterséggé lett. A kehely, amit ajkához emel, üres.

Óvakodjatok az irodalmártól! Szeretnék elhittetni a tömeggel, hogy látnokok. Ne higgyétek nekik! Minden sorukat megszűrte az értelem. Mi a költészet célja? Nem az élet ábrázolása, nem filozófia, nem morál, — mi hát? Előttünk a szavak roppant tömege. A költészet anyaga a szó. Ezt az anyagot kell alakítani. Az anyag ellenáll. A költő rádiktálja akarátát. Akarata nem fejezhető ki fogalmilag, nem vonatkoztatható el a személyétől, akarata a küzde-

lem maga, a folyamat, mely akkor ér véget, amikor a vers megszületett.

A költő nem alkalmi mondanivalókat közöl, hanem sajátmagát.

Verse motor, mit az élete fűt.

1936 őszén nyilvánosan vitáztunk a kritikus és a költő viszonyáról.

József Attila azt fejtegette, hogy a költemény alapanyaga — nem a tartalma, hanem a kiváltó oka, ami a költőt alkotásra készítette — rendszerint igen triviális esemény, mit a művészet fenköltté, vagy magasztossá alakít át. Hogy példával is szolgáljon, legszebb költeményeinek egyikén mutatta ki, milyen szánalmas és kicsinyes emberi dolgok foglalkoztatták, miközben írta. Ma már tudom, hogy buj” káló betegsége bujtogatta kitergetni a nyilvánosság előtt lelke szennyését. Ma már tudom, — de akkor nem értettem, miért kiáltja olyan szenvedélyes örömmel világgá, hogy a műalkotás a valóság tisztátalan talajából fakad — hisz ez igazán nem felfedezés. Hogy a legmagasabb, hogy a közlésre legméltóbb élmények nemi ingerekre és belső szekréciós folyamatokra vezethetők vissza, ma már a laikus is tudja. De miként lesznek ezek az ingerek és belső szekréciós folyamatok személyek feletti értékekké? Ez a titok. S ezt József Attila sem tudta megmagyarázni.

Hazamenet szemére vettem érvelését.

— Én csak arról beszélhetek, amit tudok — felelte József Attila. — És azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok

csinálni, hanem meg akarok szabadulni attól, ami szorongat. Engem csak ez érdekel. Az életem.

— Engem viszont — feleltem neki — csak a költészet érdekel. Nekem — s erről meg vagyok győződve, mindenkinek — teljesen közömbös, milyen szekréciós folyamatok vannak a verseid mögött. Élményed csak akkor válik értékké, amikor műalkotássá érik, vagyis elveszti élmény jellegét.

*

És most, megtagadva saját álláspontomat, mégis József Attila módszerével étek, amikor meg” próbálom megvilágítani egyik, meglehetősen titokzatos Medáliájának élményhátterét.

A Medáliák létrejöttének idején már lezajlott a költői konvenciók revíziója. Az új elv ez volt: a költészet, mint a szellem öncélú tevékenysége, merőben más, mint a közlés. E meggyőződés folyománaként a költőnek kerülnie kell az elvont kifejezéseket, az általánosságokat, a reflexiót. A próza technikája a kifejtés, a költészeté a kifejezés. Eszményünk a töményvers volt, mely nem oldja, nem hígítja fel az élményt, hogy az mindenáron — érthető — legyen. A versnek az élvezőben kell feloldódnia. Az ilyen versnek minden eleme poétikus. Ezt az eszményt — a magyar költészetben — csak József Attilának sikerült szinte maradéktalanul megvalósítani. Később tágitott az elméleten, visszahelyezte jogaiba az értelmet, sőt a retorikát is, de verstechnikája nem változott. Ami másnál közlés, nála mindig kifejezés maradt. S hogy program-

verseivel is sikerült a közlést kifejezéssé integrálnia, a legnagyobb intellektuális teljesítmények egyike. Ennek József Attila tudatában volt. „Az Eszmélet valóban szép vers” — hangoztatta önérzetesen, — „s másfajta versek úgy viszonylanak hozzá, mint Feuerbach Marxhoz.”

1927-ben vagyunk, a Medáliák korában. József Attila művészi eszménye ezidőben a ráolvasás s a népdalok együgyű bája. Ezt a két eszményt forrasztotta össze Medáliáiban. Lejtésük a népdalé, elvarázsolt tartalmuk a varázsigéké. Tartalmuk — az olvasó számára rejtett tartalmuk — ítélet, valóságokról. József Attila — ezt Ignotus Pál állapította meg róla — sose hazudik. „Hogy hazugság szép lehet, azt egyszerűen nem hitte el. Dogmatikusan ragaszkodott a tényekhez, egészen addig a fokig, ahol a ténynek látszata is megszűnik és kezdődik a sejtetem... Kóklernek tartotta az olyan költőt, ki a kedvesét a hangulat, vagy a rím kedvéért szókének daloja, holott a valóságban barna. Ő, bármilyen vadul száguldott a képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számot adnia.”

Ezt kell szem előtt tartanunk, mikor a Medáliákkal foglalkozunk. Valóság van mögöttük, bár elvarázsolva, a be nem avatott számára felismerttétlenül. Egyik-másik Medália már azzal is utal arra, amit művészetté ötvözve megsemmisített, vagy legalább is eltakart, hogy (mint a kubista festők, akik üvegpapírt, drótot tesznek színeik közé)

szándékosan benne hagy a verseiben egyikét nyers tényt, megszüretlen valóságélemet. Néha csak egy nevet. Ilyen az a verse, amelynek ezt a címet adta: Németh Andor.

Miért?

Eláulhatom-e? Szabad-e visszavarázsolnom a varázst, kielemezni a szépen fonódó verssorok közül a valóságot, melyre kihívóan utalnak? Tulajdonképpen nem volna szabad. A valóságnak ez a kibontogatása ugyanolyan barbarizmus, mint teszem, egy kubista képen azt keresni, mely valóság az, amit a festő elvonatkoztatott.

De van egy mentségem és az komoly. Ez a kis exegézis minden esztétizálásnál szemléletesebben világítja meg József Attila valóság-alakító modorát/

* * *

*Egy nagyon tiszta vízcseppet
dörgöljete a szemire —
harminchat éve várja már
térden a kétpúpú tevé.*

¹ József Attila — még beszélünk erről — évekig alakíttatta verseit. A fentiek, melynek első fogalmazását a tárcámban őrzöm, eredetileg csak két szakasza volt.

*egy nagyon tiszta vízcseppet
dörgöljete a szemire
36 éve várja már
térden a kétpúpú tevé*

*ne hagyjátok el, asszonyok
mert zöld füstben a vízre száll
két fürtje gyöngyházás gyerek
késére gondol vissza már.*

Budapest 1927 szeptember 22

*Lidi, főzz neki húslevest,
rabi, mondj neki kabhalát,
vegyetek békákat neki,
hogy legyen népe legalább.*

*Vad agyúszóval vágtatott
gyöngyházkorán a tenger át,
két fürtjén őrzi a leölt
halacsákák szürke sóhaját.*

Név, vers felett — nem ritka dolog. Volt idő, mikor egyenesen divat volt. Lehetett bizalmas kitárulkozás, — a költő a nyilvánosság előtt érzelmeskedik avagy ingerkedik a megszólítottal — vagy emelkedett eszméket fejteget; mely esetben nincs a címnek a vershez belső köze. József Attila verse egyik kategóriába sem tartozik. Magva érthetetlen a beavatatlannak, de mint vers, műtárgy, képei áttét-szően tiszták, személytelenek. Nem impresszionista vers, két ember kapcsolatának szintézise. Arckép, bár felismerhetetlen, ítélet, egymásra montírozva, egymásba ékelve.

Mikor József Attilával megismerkedtem, mind a ketten elhagyatottak voltunk. Én földönfutó voltam, ő ágrólszakadt. Kábultságomról, sivár életérzésemről beszámoltam az előző oldalakon. Attila fiatalabb volt nálam, frissebb, bizakodóbb. Meghatóan iparkodott mélabúmból felrázni. Ám ez nem sikerült neki. Akkor, s még sokáig rajtam ült a Fekete kolostorban töltött esztendő emléke. Polgári fogoly, az Atlanti-óceán két partközeli szigetén borongtam az első világháborúban, s hat hónapig a fegyverszünet

után. Eleinte azt hittük, hogy a megpróbáltatás nem tart soká, mire a levelek lehullanak, otthon leszünk. De a tél is ránk köszöntött — milyen hosszú tél volt, milyen virágos a tavasz, amit csak messziről láttunk, a klastrom keskeny ablakaiból —, elmúlt a nyár is, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy még nagyon sokáig tart a háború. Előbb türelmetlenkedtünk, aztán búskomorságba estünk, végül elfásultunk, s nem vártunk semmire. Az örökké egyforma, üres napok megtörték élethitünket. Öt év magában nem nagy idő — a börtönfalak között ötvennek számított. Mikor tetelt, s világgá széledtünk — csüggedt aggastyánok érzületével tértünk vissza az életbe.

Mindez, mondom, rajtam ült még, hangosan kiabált magatartásomból, minekjeimből. Ezekről az évekről nem tudtam beszélni, ma sem tudok. Dermedt közömbösségbe temetkeztem, érzéketlenségnek is lehet minősíteni. A közöny vastag, áttörhetetlen gyöngyházkéregként vett körül. Egyszer szóvátettem Attila előtt, hogy nem tudok sírni. „Az a te nagy bajod” — bölintott. „Ha sírni tudnál, megkönnyebbülnél. Nem tudod kisírni, nem tudod kijajongani a fájdalmadat — csak két fürtöd árulkodik rá.” Erről szólnak a következő sorok:

Egy nagyon tiszta vízcseppet dörgöljete a szemire, és:

*Vad ágy úszóval vágtatott
gyöngyházkorán a tenger át,
két fürtjén őrzi a leölt
halaeszkák szürke sóhaját.*

(Halacskákkal a legyilkolt, vidáman fickándozó pillanatokát *érzékelte*.)

— Miért nem irsz? Miért nem formálsz művé álmaidat?

— Minek? — feleltem apatikusan. Ezért vár — ma is még — és nyilván hiába a kétpupú tevé, mely Attila jóvoltából szolgálatkészen térdel előttem ... Vinne, talán vinne, de valami mindig visszatartott attól, hogy felkapaszkodjak pupjai közé.

Attila fáradhatatlanul buzdított. Mikor Pestre kerültünk, mindenkit, aki közel állt hozzá, megkért, szeressen, gyógyítson meg, rázzon föl. Attila kollektív lélek volt, s mindennél nagyobb bajnak tekintette az, elhagyatottságot. Egyszer tréfásan megállapította, hogy békatermeszetem van. A városligeti tó környékén ödöngtünk, nyár volt, békák brekegtek. „Hívnak az elvtársaid” — bökött meg tréfásan. Innen a gyengéden incselkedő buzdítás: Vegyetek békákat neki, hogy legyen népe legalább. (Népe — családja, köre). Örült, hogy a lovagutcában jól érzem magam, rendelkezett: Lidi (nővére) főzz neki húslevest, rabi (sógora) mondj neki kabbalát. A vers minden képbe transzponált megállapítása, gondolata meleg barátságra, segítő szándékra vall. Nem tudom, jó vers-e. Számomra Attila féltő barátságának megnyilatkozása.

*

A hazajöveletemet követő első hetekben a Lovag-utcai lakás volt igazi otthonom. Éppen csak

aludni jártam haza. A reggeli kávéért együtt szűr-csöltük az Andrássy-úton, a Magyar Koronában. Jövőjével gondoló irodalmár abban az időben más-hol nem reggelizhetett. Ott fogadta ugyanis Osvát Ernő sokszor már tíztől, de legkésőbb tizenegy-től a Nyugat tényleges és reménybeli munkatársait. A kávéház utcai oldalán volt a törzshelye, már a járdáról meg lehetett pillantani kifejező, szigorú fejét az óra alatti sarokpáholyban. Ezen az oldalon minden asztalnál írók tanyáztak; ki magánosan, kézírata fölött, kihúзва egy szót, hosszas töprengés után visszaállítva amit kihúzott, ki mások mellett, sorát lesve. Osvát ugyanis nem az érkezés sorrend-jében fogadta ügyfeleit, hanem, mikor végzett va-lakivel, szétnézett és azt szólította páholyába, akit akart. Ez csak növelte a feszültséget, s nagy hord-erejű prognózisokra adott alkalmat, kit ültet előbb szembe magával, meddig tartja ott. A gyóntatószék hangulata lebegett páholya körül. Ha nem is haj-totta fejét a gyónó füléhez, magatartása papos volt, szorongató. Hitte, hogy az irodalom mindennél fon-tosabb, delejes erővel sugárzott lényéből, s velünk is elhitette, hogy fontosak vagyunk. Már az maga buzdlítólag hatott ránk, hogy ott ült. Amíg Osvát van, nincs baj, nincs félreismert zseni.

Hát ezért kellett minden reggel beülni a Ma-gyár Koronába: közös levegőt színi Osváttal, meg-állapítani, mi történik a Nyugat környékén. A Nyugat megöregedett, de Osvát megmaradt fel-fedezőnek. Még mindig cserélődtek körülötte az emberek. Naponta felbukkant egyegy sose látott

alak, akivel Osvát behatóan foglalkozott. Vájjon ki lehet?

Délutánonként otthon ültünk. Néha elvittem Attilát Kosztolányihoz. Saját házában lakott a Tábor-utcában. Ahányszor nála jártunk, mindig az alkotás friss izgalmaiban fogadott, örökre dolgozott. Látszólag könnyen s igen nagy kényelemben. Hatalmas íróasztalán tucatjával várták a szépen kihegyezett ceruzák, a különböző színű tintásüvegek. A falak mentén könyvespolcok emelkedtek a mennyezetig, megtömve a világirodalom remekműveivel, avatagságokkal és újdonságokkal. Kosztolányit minden érdekelte, mindenkit számon tartott, mindenkiről tudott. Attiláról is, természetesen.

De nemcsak számontartotta, nagyra becsülte. Ő, akinek egyetlen nagy szerelme a magyar nyelv volt (egy külföldön megtelepedett íróársunknak, aki német nyelven munkálkodott, ezt írta: Hogy az országot elhagytad, megértem — de hogy lehettél hűtlen ikes igéinkhez?) Elragadtatással élvezte Attila verseinek nem tájszavakkal tűzdelt, nem nyelvemlékekből, régi szótárakból táplálkozó, emelkedetten egyszerű, ízes, természetes magyarságát. De verseinek más tulajdonságait is. Képzelete megdöbbentő szökellését, fordulatainak kiszámíthatatlanságát, kifejezőmódjának ravaszdi esetlenségét, dévajságát, humorát. Attila legmegdöbbentőbb verseit idézgette legszivesebben. Szinte látom az arcát, ahogy Attila könyvében lapozgat s csillogó szemmel szavalja:

*Énekeljünk
hajaha!
Bömbölödjünk —
böm-böm-böm!
Susogjunk, hogy
sususu —
üss egyet a
hátamba!*

— Ez igen! — kiáltott fel lelkesen. Ugrál,
szökell, ujjong! Elragadó!

Aztán elolvasta a Táncbafognak-ot:

*Ismeretlen érveket ki győz
bús fejével bizton bírni lel . .*

— Épp oly meglepően merész — fűzte hozzá
— mint Berzsenyinek ez a verskezdet:

Halljuk, mit mond a megláncolt kalóz!
És tovább olvasta:

*Már hajóra szállok, elmegyek
egyszer aztán észre is veszik
hogy hiába jött a jó ebéd,
és hiába szólnak énnékem,
nem hozok a pincéből szemet.
"Maja a rendőr elgondolkodik,
hogy ha csillagos nagy este lesz
s nem köszál az uccán senki sem.
Érzik majd a lányok is nagyon,
hogy nem annyi szem néz hosszasan
vízben hajló nádlábuk után,*

*de csak összekacagnak megint,
táncbafognak valamennyien
és vidáman elénekelik:*

*Annyira szerette
kedvesét eme,
hogy hajóra szállt s az
elsüllyedt vele.*

— Üde! Mulatságos! Illatos, mint a frissen szakasztott számóca!

Csak értelem nincs — jegyezte meg valaki.

— Hát a számócának van? — vágott közbe Kosztolányi.

Karinthyt is meglátogattuk.

Karinthy a Verpeléti-úton lakott, igen semleges, művészietlen környezetben. Dolgozósobájában vadonatúj íróasztal terpeszkedett, szüzen, mint egy bútörület kirakatában, könyvszekrényének állománya olcsó klasszikusaival s dib-dáb modernjei-vei egy iparkodó gimnazista szerzeményeire emlékeztetett. Még kispolgáribb jellegű volt a többi szoba, részletre vásárolt bútorai- és szőnyegeivel. Karinthy nem ismerte ki magát otthonában. A lakást nagyobb- és tartotta, mint amekkora volt, rengetegnek, amelyben el lehet tévedni, sőt esetleg éhen lehet halni s ennek megelőzésére kolbászokat, sajtokat és konzervdobozokat halmozott fel a könyvei mögött. Az erkélyen húzódó bádogereszbe félretett pénzét rejtette.

Dolgozni a lakásától pár percrenyire fekvő Ha-

dikban szokott, délelőttönként. Ugyanott élt társadalmi életet, délután. Törzsasztalát a legkülönbefőbb egyének látogatták: írók, zenészek, festők, orvosok, feltalálók, sakkbajnokok és olyanok, akik hatósági okmányokkal tudták bizonyítani, hogy nem beszámíthatók. Ezek Karinthy kedvéért bandukoltak ki a Hadikba. Aztán volt egy másik csoport, ugyancsak írókból, festőkből, zenészekből, ügyvédekből és orvosokból, akik Karinthy né és barátnői kedvéért tették sűrűn tiszteletüket.

A törzsasztal központja természetesen Karinthy volt. A kis körben személyiségének egész varázsa kibontakozott. Itt volt az, ő igazi közönsége, rajtuk próbálta ki ötleteit, vakmerő metafizikai feltevéseit, mélylélektani megfigyeléseit. Itt születtek a pillanat hevében — tréfás mondásai, melyek aztán szájról-szájra jártak.

Az ismertebb költők s írók közül Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Nagy Zoltán, Surányi Miklós, Szitnyai Zoltán, Turcsányi Elek fordultak meg sűrűn a Hadikban. Mások — Karinthynek nem kevésbé kedves barátai — mindenütt hajlandók voltak találkozni vele, csak éppen a Hadikban nem. Méltatlannak találták Karinthyhoz környezetét.

Egy ideig hármában látogattuk a Hadikot, Attila, Lucie meg én. A két József testvér idegenül érezte magát. Attila, aki mélységesen tisztelte Karinthyt, illetlennek találta a hangot, amelyet vele szemben használtak, különösen a társaság nőtagjai, akik szavába vágtak, leintették, fölényeskedtek vele.

Mikor elsőízben ballagtunk haza a Hadikból, nagyon szomorú volt.

Én, aki régebbről s jobban ismertem Karinthyt, igyekezem megértetni vele, hogy méltatlankodása túlzott, elhamarkodott, hogy Karinthy kitűnően érzi magát. Lehet, hogy igazad van — mondotta — de ő nem látogat ki a Hadikba többé.

S ennél maradt. Most már nélkülük jártam ki a Hadikba, egyszer-kétszer egy héten, miután előre bejelentettem, hogy az estét nem töltöm velük. Míg aztán — s éppen a Hadik hibájából — végképpen elszakadtam a Lovag-uteától. Ugyanis egy este . . . de hát ez más történet, mint Kipling mondaná . . .

Néhány nap múlva Attila Parisba utazott.

ATTILA PÁRISBAN

Az a pár hónap, amit Parisban töltött, szellemi fejlődése szempontjából sorsdöntő fontosságú. Parisban lett szocialista s még ennél is több: „fehérek közt európai”.

Párisi életmódjáról, ismeretségeiről, tanulmányairól csak közvetve tudok. A környezetet, amelyben élt, azonban ismerem s a kis szállodát is meg” tekintettem, amelyben lakott. A szálloda a Petit Pont közelében fekszik, az ósdi Paris legfestőibb utcácskái egyikében, pár lépésnyire attól a sikátor-tól, ahonnan a macska halászni jár. Az utca neve rue de la Huchette. E keskeny, felettebb piszkos utcának tizes számú házában húzta meg József Attila magát. Környéke szegényes, de ez a koldusság nem káráló cigánykoldusság, ildomos szegénység, mely a szellemmel való rokonságát nem adta fel. Templomok, tudományos intézetek, merengő szegénység, mely, ha mint József Attila költészetében, tudatossá tüzesedik, lázongásában is tisztán-

látó, mértéktudó marad. A zsibongó negyedben bolyongva kutatom, keresem, mi csábította Parisba József Attilát? Egy bizonyos, nem az, ami Adyt. Adyt nem Paris izgatta, hanem az a varázs, amit Paris fogalma nyújt. A város egyik legvonatkozás-nélkülibb negyedében lakott, a rue Levis-ben, napokig szobájába zárkózva, hazai lapokba temetkezve, a magyar úri huncutságok felett méltatlankodva, feldobott kő volt, melyet súlypontja visszaránt oda, ahonnan felhajították: minden érdeklődése hazafelé szőtt, érzelmi regisztere magyar gondoktól bongott. Paris arohímedeszi pont volt a számára, ahonnan ki akarta forgatni az országot sarkaiból. A Város, a legérdekesebb, de elvontan tartalmaitól, az ámulások szent városa, fényforrás, nyüzsgés, melyről extatikus jelzőkön kívül nem volt mit jelentenie. Attila még ennyire sem hódolt Parisnak. Még csak meg sem emlíkezik párisi tartózkodásáról verseiben. Nemzedéke már kidolgozva kapta örökségül a város és a falu, a kultúrkulissza és a tanyai kulisszák kontrasztját. József Attilát nem a fény és a nyüzsgés csábította Parisba, hanem annak konkrét valósága, a racionális Paris, a gótikus és szkolasztikus Paris, a Sorbonne Parisa. Szinte látom, ahogy fölfedezi. A rue Huchetteben állapodott meg, a Notre Dámétól pár száz lépésnyire. Balkani diákszállóban vett szobát. Szerbekkel, románokkal, bolgárokkal, törökökkel lakott egy fedél alatt, akiket nemcsak emberségüben, de történelmi emberségükben is testvéreinek tekint:

*A világ vagyok — minden, ami volt, van:
 a sok nemzedék, mely egymásra tör.
 A honfoglalók győznek velem holtan,
 s a meghódoltak kinja meggyötör.
 Árpád és Zalán, Verböczy és Dózsa —
 török tatár, tót, román kavarog
 e szívben, mely a múltnak már adósa,
 szelíd jövővel — mai magyarok.*

(A Dunánál)

*

Attila nagy párisi élménye Villon és a főrradalmi dialektika. Alighogy kissé megmelegedett, vitaösszejöveleteken vett részt. Parisban alakult ki mély, háromdimenziós társadalomelmélete. Itt alakult ki osztálytudata. Itt változik át a szegénységén mosolygó szegény a szegénységről minden érzelmi Zöngétől mentesen gondolkodóvá.

Az utca, melyben lakott, nagyon párisi, de hangulatában van valami balkániság. Egyik vége a Vendéglátó Szent Juliántól elnevezett görög templomra nyílik, másik végét a rue Xavier Privat metszi, melynek valamikor rue Sacharie — Zakariás-utca — volt a neve.

*A görögkeleti vallásban
 nyugalmat nem lelt, csak papot —
 országos volt a pusztulásban,
 no de hát ne búsuljatok*

Pár hónapi párisi tartózkodás után francia verseket ír. Feljár az avantgardista folyóiratok szer-

kesztőségébe és örömmel jelenti haza, hogy az Esprit Nouveau, a Clarté, sőt a Figaro is hajlandók közölni verseit. Kevésen múlt, hogy nem lett francia költő, akár csak egykét évvel előbb Illyés Gyula. Ugyanabban a szellemi körben mozogtak, ugyanazokért az eszmékért hevültek, ugyanazzal a kemény elhatározással fordítottak mindketten hátat Parisnak, mint akiknek itthon a helyük. Csak — ami a feladatot magát illeti — azon nem értettek egyet soha.

VILÁGIZZÁSA HŐMÉRSÉKLETEM

Körülbelül egy év múlva találkoztunk újra, alkalmasint a Magyar Koronában. Attila szokatlanul jól, majdnem elegánsan volt öltözve. „Hivatalba járok” — mondotta. „Dolgozom”. De az arca komor volt, homloka felhős.

Rövidesen megtudtam, miért. Egy délután megjelent a Szegő-lányok Jókai-téri lakásán. „Napok óta kereslek” — kezdte. — „Végre megtudtam, hogy ide jársz diktálni. — „Bocsánatot kérek” — fordult a hölgyekhez.

Azok leültették; látták, hogy sürgős s valószínűleg bizalmas beszéde van velem; magunkra hagytak bennünket.

Attila riasztó benyomást tett. Szeme vörös volt, arcizmai rángatóztak, látszott, hogy alig tudja türtőztetni magát.

— Mi bajod? Mi történt, az istenért?

Attila válasz helyett artikulálatlan hangokat hallatott. Aztán — feladva a nehéz küzdelmet — arccal a szoba sarkában fekvő kerevetre vetette ma-

gát. Embert így sírni még nem láttam soha. Fuldokolva zokogott.

Föléje hajoltam, melléje ültem, csillapítottam, faggattam, nem válaszolt. Nem tudott válaszolni, csak sírni tudott.

Tehetlenségemben beszólítottam a lányokat. Most már hárman álltunk a dívány körül, hárman szölongattuk, kérleltük, de hasztalan. Nem volt mit tenni, mint kívánni, míg lecsillapodik.

Végre ez is bekövetkezett. Már nem hánytavetette magát, már nem hallatott hörgésszerű hangokat, egy-egy pillanatra el is csöndesedett, hogy aztán újra rákezdje, de most már szipogva, el-elakadva s újra rákezdve, mint a megbüntetett gyerekek. Végül felült s szívetrázóan szemrehányó tekintettel bámult bennünket, miközben szeméből még mindig szivárogtak a könnyek, végigmosva arcát, most már hangtalanul.

Aztán, minduntalan el-elakadva előadásában s keze fejével még mindig szivárgó könnyeit törölgetve, elpanaszolta, mi történt vele. A lány, akivel jegyben járt, visszavette szavát. Talán nem tette volna, ha közelében hagyják, de szülei Londonba küldték, hogy képezze magát — valójában, hogy tőle elidegenítsék — jóllehet előzőleg hozzájárultak összeházasodásukhoz, azzal a kikötéssel, hogy Attila polgár lesz, hivatalba jár. Jövendőbeli apósa szerzett állást neki. Most persze mindennek vége. Már be is jelentette hivatalában, hogy nem jár be tovább.

Mindezt harapófogóval kellett kiszedni belőle

s az események összefüggését magunknak összeállítani, mert össze-vissza beszélt, a végén kezdte, majd visszaugrott az előzményekre, kihagyva az összekapcsoló láncszemeket — s aztán többé soha nem tett utalást csalódására. Hogy mi volt a való tényállás s mit hallucinált hozzá, nem tudom. Művében egyetlen sor utal a tragédiára: ahol a lányról beszél, kit „osztálya elrabolt tőle”.

Akkor elhittem, ma meg egyenesen szerencsének tartom, hogy személyétől független társadalmi tekintetekkel magyarázta a ravaszul kiagyalt „elidegenítési taktikát”. A lány apja nagyrabecsülte Attilát, nem voltak kicsinyes, polgári előítéletei. Sok pénzt keresett és, bár gazdasági pályán működött, félig-meddig „hransbeli” volt. Azt hiszem másért féltette lányát — okos ember volt, ösztönös ember — észrevette, vagy megsejtette, hogy Attila lelkibeteg. De hát ezt nem mondhatta meg neki.

Az ijesztő jelenet után Attila többször ellátogatott a Jókai-téri „diktáló irodába”. Körmök közé tettem a diktáló irodát, mert nem volt iroda s ÜZleti jellege. Kizárólag írók foglalkoztatták. A két Szegő lány, aki vezette, kitűnően tudta, hogy klienseiknek épp oly szükségletük a munkájukat előmozdító környezet, mint az, hogy precízen és gyorsan gépeljenek. Náluk feketét és cigarettát lehetett kapni, náluk lehetett ülve, járkálva vagy fekve diktálni, őket nyugodtan fel lehetett telefonálni éjfél után is, sőt ilyenkor volt a legnagyobb a forgalom, mint valami lokálban, egymás után érkeztek a diktálni akarók, a kis szobában vágni lehetett a füstöt. Számlát

nem prezentáltak, mert az elkedvetlenítő, lehangoló, ha valamelyik kliensnek nem jutott eszébe megkérdezni, mennyivel tartozik, megkérték, fizesse ki a telefont, vagy a villanyszámlájukat, amit aztán a javára könyveltek — s ha erre sem mozgatta a fülét, bepanaszolták Julisnál, a mindenesüknél, aki többet nem engedte be. Sok kliensre nem is volt szükségük, három-négy állandó diktálóból megéltek. Olyan kapósak voltak, hogy még annak se tudtak mindig gépelni, aki annyira hozzájuk szokott, hogy inkább elhalasztotta a munkáját, ha nem érték rá, semhogy más helyre menjen.

Ezekben az években a Szegő iroda egyik fődiktálója voltam. Mivel jóformán minden délután ott ültem, barátaim ott találtak meg a legbiztosabban. Ott keresett fel Attila is, valahányszor új verset írt. Medáliákat és egyebeket. De Medáliáiból már elillant a pajzánság szentivánéji hangulata. Komorak voltak, majdnem fenyegetőek.

*Ez mind csak játék. Ceruzával írom,
uraktól kapott pénzen vett papíron.
Még nem gépfegyver — züim-züim — e betű,
váj mint a nyomor, csíp, mint a tetű.*

Vagy ez a másik:

*Baráttal egy ágyban lakom,
nem is lesz hervadó liliomom,
nincs gépfegyverem, kövem, vagy nyílám,
Ölni szeretnék, mint mindannyian,*

*s rügg göggel fortzog a hab és sziszeg,
 főzelékszerű szemmel nézitek,
 hogy széles ajkam lázba rezgve ring,
 s fecskék etetnek bogárral megint.*

Bizony, ha helyzetével számot vetett, megint a kegyelem soha el nem maradó, előre láthatatlan kis csodáira számíthatott csupán. A társadalomból kikapcsolódva, biztos kereset nélkül, alkalmi munkákból tengette életét. Meg lévén győződve arról, hogy sógora, a polgári ügyvéd nem értheti meg, tehát nem helyeselheti önérzetének fellobbbanását, mely arra készítette, hogy állását, melyet „osztálya ellenségének” köszönhetett, otthagyja, nem vette igénybe a rokon támogatást. A maga erejéből akarta fenntartani magát. Ráadásul egyetemi tanulmányait is be akarta fejezni.

Hogy erre módja legyen, egyszázegy pengő segélyért folyamodott az Országos Magyar Diáknyomorenyhítő akcióhoz. Beadványa, melynek facsimiléje József Attila első posztumusz versgyűjteményében látható, hű képet ad akkori helyzetéről. Micsoda ellentét a nyomtatvány tárgyilagos kérdései s az azokra adott szenvedélyesen őszinte válaszok között!

A kért összeg hova fordítását így részletezi:

Alapvizsga.....	40.— P
Alapvizsga kezelési díj.....	6.50 P
Lakbér.....	35.— P
Élet.....	<u>20.— P</u>

Összesen: 101.50 P

Miből tartotta fenn magát tanulmányainak kezdete előtt, tanulmányai köbben és szünidőben?

Voltam: házitánító, rikkancs, hajósinas, kövezőinas, könyvelő, bankhivatalnok, könyvügynök, újságkihordó, gyors- és gépiró, kukorica-szész; költő, műfordító, kritikus, kifutó, kávéháza kenyeresfiú, zsákhordó, földmunkás, alkalmi munkás. Keresetemről számot adni nem tudok.

Milyen az egészségi állapota?

A nélkülözésektől lélekben kicsit ideges, testben kicsit gyenge. Ám mégis egészséges, mert szívós.

Milyenek a családi viszonyai?

Szüleim nincsenek. Egyetlen fiú vagyok. Két nővérem van, egyik férjnél, aki a másikat támogatja. Rokonaim földtelen parasztok.

Milyen jövedelem áll rendelkezésére a folyó félévben?

Semilyen. Ami gépirási, gyorsírási és egyéb (bármilyen) alkalmi munkákból kerül.

Mikor fizetheti vissza kölcsönét?

Szakvizsgám után mindenesetre, azonban lehet, hogy még előbb.

Milyen körülmények készítették a kölcsönkérésére?

Furcsa kérdés. Tizennégy fillérem van mindössze, alapvizsga előtt állok, tanulnom kell, ki kell fizetnem „lakásomat”, sőt ezen felül élnem is kell, bár ez rám nem annyira kötelező erejű, mint a belőle folyó szükségletek és emberi, társadalmi kötelességek és kötelezettségek válla-

lása és tisztességes teljesítése vagy teljesíteni akarása. Ez a felelet talán szokatlan, azonban másfél hónapig nem volt lakásom s körülbelül ugyanennyi idő óta (vagy régebben) szalon-nán és kenyéren élek.

A kérvényt 1928 április huszonegyedikéről keltezi. Megadja lakáscímét is: VI. kerület, Andrássy-út 6., harmadik emelet 12.

Az Opera és a Magyar Korona kávéház között fekvő bérpaloták egyikének egy konyhából nyíló cselédszobájában húzta meg magát. Egyszer — már nem tudom milyen apropóból — meglátogattam. Délre járt, még aludt; zörgetésem ébresztette fel. Beszélgetésünk során megtudtam, hogy második napja fekszik ágyban és egyelőre nincs is szándékában kikelni belőle — minek?

Egy novellámban, melyben Attilát is felléptetem, Bécsbe tettem át a látogatást. Az átminősített emlékek diktatórikusak. Nem ismertem Attila bécsi hajlékait, mindig ő keresett fel engem, vagy a „világban találkoztunk, utcán, kávéházban, ismerősöknél. Eszembe se jutott, hogy Attila is „lakik” — ha ugyan lakott, amiben most már erősen kételkedem. Valószínűleg csak hált valahol. Fiatalok voltunk — ki törődött ilyesmivel.

Hogy miért helyeztem az Andrássy-úti cselédszobát a Maria am Gestade templom parókiaépületébe, nem tudom. Az emlékhöz kényszerítően hozzátartozott. Ha nagyon törném rajta fejemet, talán rájönnék — de minek? Kit érdekel?

1929 február tizenhetedikén jelent meg József Attila harmadik verskötete, *Nincsen apám sem anyám*, ezer számozott példányban, mikből a 901-től 1000-ig számozott példányok, mint a könyv jelzi „a költő kezéből köztulajdonba mentek át.” Ingyen osztogatta széjjel őket. A kilencvenkilenc példány biztosan elfogyott, azonfelül is még vagy száz darab. A többi a nyakán maradt.

A versfüzetet süket csönd fogadta. A baloldali sajtó hallgatott. Mit mondhatott volna az agyafúrtan játékos, rációval megközelíthetetlen versekről? A régebbiekben lendület volt, politikailag kizsákmányolható állásfoglalás, harcos világszemlélet, ami minden haladónak szívügye. Az újban ezt az érzületet, amennyiben jelen van, a kifejezés artisztikuma elfedi.

De ha már a baloldali sajtó elejti, legalább azok a folyóiratok méltatnák, melyek a napipolitikán felülemelkedő, tiszta szellemet képviselik. Sajnos, ilyen csak egy volt: a Nyugat. Ám a Nyugat már nem a Tart pour Fart irodalmi orgánuma, hanem alapítójának, Ignotusnak kivonulása óta, szemérmesen bár, de félreérthetetlenül az irodalmi hagyomány felfrissített frazeológiájú szócsövévé alakult át.

A Nyugatnak eredeti jellegétől való óvatos, de egyre szembeszökőbb eltávolodása senkit sem hagyott közömbösen, aki a régi Nyugat szellemi gárdájához tartozónak tekintette magát. József Attila, akinek a Nyugat közölte első diákverseit, s aki mellett, mikor támadták, a lap főszerkesztője,

Ignotus, személyesen tett hitet — József Attila sem hagyhatta szó nélkül a színváltozást. Elhatározottan támadó szándékkal tanulmányt írt a Nyugat új főszerkesztőjének, Babits Mihálynak, „Az istenek halnak, az ember él” című verseskötetéről, legérzékenyebb pontján, hiúságában sebezve meg a költőt.

Ami szándékban volt, elérte. Olyasmit követett el, amit jóvátenni nem lehetett. Babits, akinek életszükséglet volt a hódolat, s már azt is rossz néven vette író társaitól, ha nem tömjéneztek elég szorgalmasan, meggyűlölte József Attilát, engesztelhetetlenül visszautasította annak későbbi bűnbánatát s közeledési kísérleteit.

Babits Mihályt sokan támadták abban az időben, amire sűrűn ürügyet is adott. Akkoriban jelent meg a francia Julien Benda tanulmánya az írástudók árulásáról. A könyvről Babits személyesen számolt be a Nyugatban, magáévá téve alapítéletét, mely szerint az írástudó árulást követ el, amikor a tiszta szellemiség empyreumát elhagyja, s részt vesz kortársai kicsinyes viszályaiban.

A tanulmány szerzője kifejezetten báloldali francia író. Műve azok ellen a közíró társai ellen irányult, akik tagadják a világi viszonylatoktól elvonatkoztatott igazságokat. Ezek — Maurras, Leon Daudet, Bainville és mások — megengedettnek, sőt egyenesen erénynek tekintik az ellenérvekkel szembeni eltökélt közönyt, az elfogultságot, sőt a tudatos rosszhiszeműséget is, csak a magatartás legyen briliáns, mint d'Artagnané. Az álláspont lehet akár-

milyen korlátolt és kicsinyes — il faut s'abêtir pour le bien du salut public — a közjó előbbre való, mint az értelem. Az eszmék koordinálása sem kötelező — Maurras ateista katolikus. Semmi sem fontos, csak a dialektika, az ellenfél minél huszárosabb lelovagolása.

Benda ezeknek a közíróknak tudatos rossz-hiszeműségét bélyegezte meg. Babits mindebből csak azt a tételt ragadta meg és hangsúlyozta ki, hogy az író tartsa távol magát a politikai viszálykodástól, maradjon a tiszta szellem apostola.

A kérdés azonban ez: maradható? Nem, mert akarva nemakarva belekeveredik vagy belekeverik. Babits ezt a saját kárán tapasztalhatta. Akármeny nyíre távol tartotta magát a politikától, írt vagyis kinyilvánította, kiszolgáltatta gondolatait a közmegítélésnek. Akármilyen nyilvánvaló, hogy nem lázítani akart, csak egy kínálkozó csendülés, egy ritka gazdag rím csábította s vezette tollát, mikor leírta:

*Csak egyszer lenne még enyém
s kedvemre csókkal önteném
szívesen halnék azután
nagyobb örömmel ontanám
kisujjáért a csobogó vért,
mint száz királyért, lobogóért!*

Az államhatalom hadsereg elleni izgatásnak minősítette sorait. Babits Mihály elvesztette tanári állását.

Ha „bűn”, amennyiben bűn volt, nem állt

arányban a megtorlással. A vád azonban nem volt éegessen alaptalan, mert Babits gyűlölte és megvetette — nem a hadsereget (érzelmekről van szó, a kettő nem azonos), hanem a háborút — és különlegesen *azt* a háborút. Annyira, hogy végülis ő kiáltotta világgá bátran, amire mindenki lapulva várakozott: Legyen béke már, legyen vége már! Ami elkövetkezett; de vele Trianon.

Itt kezdődik Babits tragédiája. Mert nem ezt akarta. De a közvélemény — már az, amelyik számít — nincs tekintettel az érzelmek ellentmondásaira. Babits, aki a háború és forradalmak idejébeli magatartása miatt „államfelforgató elemnek” tekintetett, igyekezett tisztázni magát. „Magyar vagyok” — fordult a nyilvánossághoz — „lelkem, érzésem örökséget kapott, melyet nem dobok el — de hiszek a testvériségben is — a színek együtt adják ki a képet, a hangok együtt adják ki a koncertet. Nemzet ne a nemzet ellen harcoljon, hanem az ellen, ami minden nemzet nagy veszélye: az elnyomás és a rombolás szelleme ellen.”

Hasztalan védekezett. A reakciónak nem volt szüksége Babitsra. Sebzett lélekkel, sehova se tartozva, magára maradt.

Igaz, megvolt a Nyugat, melynek annyi éven át főoszlopa volt. De mit jelentett 1919 után ez a szó: Nyugat? Azokat az államokat, melyek Magyarországot szétdarabolták. Voltak, akik el tudtak ettől tekinteni — az államhatárokat nem ismerő „Egyesült” Európa álmokban élő Don Quijoteai. Babitsból azonban a wilsoni, az októberi, a már-

ciusi reménykedések balsikere kiölte a hitet. De, ha kiábrándultan, ha fanyar szájjal is, humanista maradt. Akárhogy sajgott a szíve, ha a megcsonkított országra gondolt, visszadöbbszent azoktól a mozgalmaktól, amelyek Belzebubbal is szövetkezni készen már az új háborút készítették elő. Ő így énekel:

Nekem van rá jogom!

Én elkiálthatom:

Igazság!

Ti eldobtátok ezt a szót, mint bolond a fegyverét, szegény testvéreim, s csak gyenge izmotok maradt, csak puszta kezetek, meztelen mely bilincsekbe verve, ha üt, csak

*önmagát ütheti esztelen
sem lázadni nem tud, sem meghajolni az*

*Érebálvány előtt igazán
de hát az Érebálvány hazája lettéibe, hazám?*

Van-e reményed abban?

a sötét utakban?

Nem! — csak a napban!

mely éget a kövön és ragyog a patakban.

*Ti azt mondtátok: Döntsön az erőszak!,
s hangotok zavart most, mint mocsarak habja.*

De én azt mondom: dönt majd az erős Nap!

Kitárom tiszta szavamat a Napra,

S e verset, melynek címe CSONKA MAGYARORSZÁG, így fejezi be:

Én sohse mondtam: „Dönt majd az erőszak!”

— most mondhatom: „Nem! Nem!”

Csakhogy a politikában és nemcsak ott *tout se tient*, minden összefügg. Aki vissza akarta szerezni az elveszített országrészeket, az nem válogathatott sötét és világos utak között, annak vállalnia kellett az erőszakot; *tout se tient* — a naphoz hiába folyamodunk.

Az írástudó maradjon a tiszta szellemiség empyreumában, hirdette Babits. De — támadták balról — s ugyanazzal a joggal támadhatták volna jobbfelől is — nem azáltal válik-e árulóvá az írástudó, ha fenkölten kongó szavakkal elhárítja magát a valóság sürgető feladatait?

József Attila nem politikai magatartása miatt vonta felelősségre Babits Mihályt. Ő azt mutatta ki, hogy rossz verseket írt.

Nincs a kezem ügyében József Attila röpirata, tehát nem tudom ellenőrizni, esetleg helyesbíteni arról való nézetemet. Tudom, hogy hangját már a maga idejében is feleslegesen durvának találtam, gondolatfűzését több helyütt esetlennek, a lényegben azonban egyetértettünk. Babits megítélt kötetének összhatása valóban lesújtó, szomorú, sivár. Ma már nem tudom, hogy Attila ezt hogyan mutatta ki. Beszélgetéseinkre azonban még emlékezem:

— A költő akkor költő, ha magával ragad. Mennybe, vagy pokolba, egyre megy. Legyen üdvözült, legyen kárhozott, tépje ki magát a hétköznapi kötelekeiből, a téri korlátoltságból, gyorsítsa az időt, feledtesse el velem a fizikai élet törvényeit.

— Babits engem lehúz. Versei fülledtek, mint a betegszobák. Kedélyállapota, melyet közügynek tekint, ajos-bajos nyöszörgés, a fejfájós ember aszpirinéhes nyögösködése, a megintett rétor macskajaja. Hallgasd meg ezt: — nyúlt a könyv után.

*Én így szeretem ezt, spaléta nélkül,
mikor keresztet vet reám az ablak,
keresztlécével, és a hold bekékül,
szobámba, jaj! Hogy éjről-éjre kapjak
a búis Mosáshoz, mely lelkemben Öblög,
titkos kékítőt. . .*

— Most jól figyelj!

*Vigasztalan sötétség! állati
egyedülség! ha elég mélyre fájna
belém keserved, talán, mint aki
erős szöggel szögezve egy keresztre
úgy csüggnék Isten eleven keresztjén,
amelyre minden élet rászögezve,
kínjaik föloldódnak a keresztény
„lelkek-egyességéhn.” ...*

— Költészet ez?

*... Drága oldás,
hol kin a kinnak tiszta orvosa,
mert eggyé, mint a kereket a forgás
olvasztja mind a szívek ritmusa,
mely az Élet ritmusa:..*

— A második „mely” már! És hogy zötyög!
Skandáld csak:

*mely az Élet-ritmusa! Minden bűnöm
oldódjon az Életbe! Hulljon, hulljon
kereszt ágyamra, lüg szememre! Szűnjön
külön életem kicsi kinja! Múljon
a Minden-Élő kinjaiba! Csöpp lesz
melyet az Úr szent tengere vet el...
Fű ... ember ... állat...*

*S a halál se több lesz,
mint két ing közt egy meztelen kebel,*

— Mint két ing közit egy meztelen, kebel...
Ez viszont szép. *Comme un sein mi entre deux chemises.* Méltó Valeryhez.

Nézd meg, mennyi nagybetűt használ! A bús Mosáshoz! Az Élet ritmusa! Szent Fájás! Míg a Halál jövend a Vakaróval! A Nagy Varázsok! A Rémek. A Nagy Ének! A Tisztulás Hegye! Megannyi elvontság, jelkép, idea! Én becsülöm a filozófiát, de versben nincs helye, a vers értékelés legyen, ne utalás.

Amihez csak nyúl, ízét vesztí, kongani kezd. Olvasd el, amit Jászai Mari halálára írt. A tragikát, aki oly félelmetes Elektra volt, hogy mikor jajongva görgette a földhöz a fejét, megfagyott a nézőben a vér, aki testiségében is tiszteletetkeltő volt, terebélyes, mint egy „hősi dajka”! Babits Mihály sugárrá vékonyítja: „Elszállt a sugár! ki hozza vissza! ki hozza vissza!” — kiáltja az Úrbe. Kit? Kit vagy mit? — kérdem. Jászait, vagy a sugarat?

A természetett összetörte remekét, de más alakban, más név alatt majd újra teremti. Meddig akartok élni, tragikák? De a kép még képnek is ostoba. Mire való visszahozni az elszállt sugarat? Hogy megint elálljon? Azért sugár!

A legsértőbb az volt a tanulmányban — ami alkalmasint egyedül áll a kritikai irodalomban: — Attila *kijavította* Babits költeményeit. A Nyugat a Figyelő mögött, a hozzászólások rovatában regisztrálta a merényletet, vállvonogatással, egyszerű fricskává. De ha Babits és a Nyugat éretlen diákcsinynék fogta fel József Attila merényletét, miért nem hunyt szemet a diákcsinny fölött, amikor a diák megérett s költő lett, nem méltatlan a Nyugat legnagyobbjaihoz?

Egy szemle volt csupán, mely örömmel hozta József Attila verseit: A Toll.

A szemlét Kaczér Vilmos alapította és szerkesztette: pirospozsgásarcú, mosolygós emberke. A legaranyosabb szerkesztő volt. Személyesen vitte el munkatársainak a tiszteletdíjukat, kétszerháromszor megismételve az utat, ha az illetőt nem találta odahaza. Munkatársait gonddal válogatta meg. A legnépszerűbb írók — Kosztolányi, Karinthy, Márai, Zsolt — dolgoztak neki.

József Attilát — akit hol József úr, hol Attila úr néven szólított — igen nagyra becsülte. Egy ízben a költő a Japán kávéházban merengett egy üres papírlap felett. Kaczér Vilmos átvonult a kávéházon és megszólította:

— Mit tetszik csinálni, Attila úr? — érdek-
lődött szerényen.

— Verset fogok írni — mondta Attila.

— Gyönyörű lesz, kérem — kezeskedett róla
a szerkesztő.

Tényleg gyönyörű verset írt.

Aki ért a vershez, tudja, hogy abban az érte-
lem és a szó viszonya más, mint a prózában. A pró-
zában az író meg akar értetni valamit velünk, ott a
szó a közlendő közvetítője, vehikuluma. Versben
öncél a szó. Annyira az, hogy a költő gyakran füg-
getleníti fogalmi tartalmától, mert csak a szóra van
szüksége, magára a szóra s nem arra, amit az külön-
ben, a használatban jelent. A szabatoság követel-
ménye természetesen a versre is kiterjed, de egé-
szén másként: abban, hogy a szó, mint hangszin,
azt a szerepet töltsse be, amit a költő szánt neki.

Attila új verseiben ilyen szerepet játszanak a
szavak. Még mindig színfoltok, de most az élő ter-
mészetet érzékeltetik, szürrealista felfokozottsággal:

*A báránybunda árnyakat
tüleivelű fák fércelik.
Szalad a puli pillanat
fagyon koppantja körmeit.*

*És lágy a tanya, langy az ól.
Csillagra akasztott homály
Kemény a menny.
A gally alól
bicegő cinke sírdogál.*

Végeláthatatlan gonddal, türelemmel dolgozott a verseken, hónapokig, néha évekig. Egyikilket-másikukat tíz-tizenöt változatában ismerem. Volt, amelyik felett órák hosszait tűnődtünk néha; megváltoztatva egyegy szót, rímet vagy kapcsolatot. Általában hallgatott a tanácsaimra. De volt úgy is, hogy nem engedett abból, amit leírt.

Egy nyári délután a Horvátokért tejsarnokában üldögéltünk. Attila verset írt, s mikor elkészült vele, felém nyújtotta. Így szólt:

*Guggolva ringadoz
a málnatő, meleg
karján buggyos, zsíros
papiros szendereg.*

*Lágy a táj, gyöngy az est;
tömött, fonott falomb.
Hegyek párája rezg
a halmokon s dalom.*

*Hát dolgoztam híven,
zümmögve, mint a rét.
Milyen könnyű a menny!
A műhely már sötét.*

*Fáradt meg együgyű,
vagy tán csak jó vagyok.
Reszketek, mint a fű.
és mint a csillagok.*

— Milyen? — kérdezte.

Mindössze egyet kifogásoltam: a málnabokorra tapadó zsíros papírt.

Attila Összehúzta a szemét, mintha képet szemlelne.

— Az kell oda — mondta. — Látom.

— Megengedem. Egy kiránduló hajíthatta el s a bokorra sodorta a szél. Ebből azonban nem következik, hogy a bokron kell maradnia. Miért nem szeded le róla?

— Nem lehet. Odatartozik.

És ottmaradt.

Ha visszagondolok rá, duzzadt irattáskával rohan az utcán, összeráncolt homlokkal, gondterhesen. A táska új. Szétosztásra szánt sokszorosított fogalmazványok vannak benne, német és magyar nyelvű broszúrák az imperialista kapitalizmusról, az értéktöbblet-elméletről, kéktáblás német könyv; Marx ifjúkori művei, versvázlatok, pattogó ütemű *café chantant* versek, visszatérő refrénnel, gyűjtőhatású szavalatversek. A parasztról, akinek nem jut kapanyél, a kiscgazdáról, akinek igája nem zörög, sem ökre nem bög elnyújtva — nincs neki, a bér-munkásról és a bér-munkanélkülről, a boltosról, aki morogva rámol — az adó hosszú, nagy a bér, s végül a költőről, kinek neve, ha van, csak áruvédjegy, mint akármely mosóporé.

Mi váltotta ki belőle ezt a marxizmussal tárgylagosított villoni iróniát? Agitáló költészet — ahogy ezt 1929 és 34 között értelmezik. Attila ez-

zel is megpróbálkozott. Másszor meg klasszikus módorban verseli meg a marxista igazságokat:

/

*Forgolódnak a tőkés birodalmak,
csattog világot szaggató foguk.
Légy Ázsiát, borzolt Afrikát falnak.
S mint fészket ütik le a kis fahut.*

*Hol zápfog rág, a város érdes része,
hol a vasbányák fuvallata int,
gép rugdal, lánc zúg, jajjong ládák léce,
lent kerék szíjja esetlen és nyalint,
hol a fémkeblű dinamókat szopják
a sivalkodó transzformátorod
itt élünk mi...*

Erőtéljes, de egyenetlen vers. Képzeletét béklyóba szorítják a káté-szocializmus képzetei. Micsoda esések a lendületek után, mikor egy-egy konvencionális marxista szólam, mint a kolonc visszarántja a prózába a költőt. Hogy él az éjszaka még e sorokban:

*... hasal az éj s pörsenéses melle
mint szennyes ingből füst alól kilóg.
így élünk mi. Horkolva alszunk s törten
egymás hátán, mint odvas farakás.
S hazánk határát penész jelzi körben:
a málló falon: nedves a lakás.*

De itt már vége van. A következő két sor ihlettelen, s aztán költészet és emelvényretorika váltakozik az üresen konvencionális befejező sorig:

*de — elvtársaim! — ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött.
Kiállunk érte, mint a kémény: lássák!
És búvunk érte, mint az üldözött.
A történelem futószalagára
szerelve ilyen készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegzi az Ember öntött csillagát!*

De Attilának meggyőződése most: a költőnek az a feladata, hogy kifejezze a megértett történelmi helyzetet, indulatokat váltson ki, igényeket ébreszsen és a maga lírai eszközeivel siettesse, sürgesse azt a folyamatot, amelynek maga is cselekvő részese. Amíg csak kívülről vesz részt a mozgalomban, versébe nem adja egészen magát. Azok csak jól megoldott feladatok. De ahogy mélyebben kerül bele a mozgalomba, már arra törekszik, hogy a saját hangján fejezze ki célkitűzéseit s ez legalább is eleinte — zsákutcába viszi. Lírai modora ebben az időben — egészen idillikus — stílusa minden hangulatot elemeiből képpé alkotó pointillista — szürrealista modor, — így látja a világot, így dolgozza fel a képzelete, hogy aztán az ilymódon született versbe beledolgozza marxista tételeit, — mi több, a marxista röpiratok szólamait. Az eredmény annál szomorúbb, mert az ilymódon tönkretett versek

spontán sorai, sőt szakaszai, miket mégsem volt szíve elrontani, gyönyörűek. Még szerencse, hogy később, amikor már kilábolt a szocialista apostolkodás heveny lázából, e verseket „visszaállította” — olyanokká, amilyenek lettek volna akkor, amikor benne megfogamzóttak, ha nem felejtette volna annyira rajta a szemét a marxizmuson.

De most a közösségnek él az önfeláldozásig. Nehéz, megemészthetetlen könyveket búj, Marxot, Feuerbachot, Hegelt eredetiben. Tanul és tanít. Villamosra nem lévén pénze, gyalog baktat a külvárosokba, ifjúmunkásoknak tart előadást a szocializmusról, a szocializmus és a művészet viszonyáról, a közösségnek élő ember erkölcséről s hasonló tárgyakról. Feladatát lelkiismeretesen fogja fel. Jegyzeteket készít előadásaihoz, némelyiket elejétől-végig megírja. Hátrahagyott papirosai között több kidolgozott tanulmánya maradt fenn. Egyik az amerikai szociális regény problémáival foglalkozik, a másik a művészettel, azzal, ami állandó benne s ami változó.

A műalkotás — fejtegeti — amennyiben tökéletes, annyiban teljes is, vagyis kielégítő: nem mutat túl magán, valamire, ami rajta kívül esik, hanem megállít bennünket, megfog, leköt, úgy hogy amíg hat ránk, nem tudunk és nem is akarunk másra gondolni. Hogy lehet ez? — kérdi. A műalkotás csak egy darab a dolgok sokaságából. Hogy adhatja a darab az egész illúzióját? Úgy — feleli — hogy eltakarja a többi valóságot, mint napfogyatkozás-kor a telihold a napot. A műalkotás tehát a világ

egészét helyettesíti s minden kis eleme külön-külön kis műalkotás. Egészében azonban mégis egységes és felbonthatatlan.

Ami a művészetben állandó, az, hogy mindig a világ egészét helyettesíti. Amivel az egészet helyettesíti — fogalmai és képei, az az egyes korok társadalmi viszonylataival és az azoknak megfelelő gondolati felépítményekkel együtt változik. *S ezt egy Petőfi-versen mutatja ki. Megmagyarázza, miért volt új és merész Petőfi a maga idejében s miért hibázná el teljesen a hatást az, aki ma írná az alábbi szakaszokat:*

*Tied vagyok, tied, hazám!
E szív, e lélek;
Kit szeretnék, ha tégedet
Nem szeretnék.*

*Szentegyház keblem belseje,
Oltára kebled,
Te állj s ha kell: e templomot
Eldöntöm érted.*

*S az összeroskadó kebel
Végső imája:
Áldás a honra, Istenem,
Áldás reája!*

A feudális keresztény társadalomban ezek a sorok szentségtörők lettek volna. De még Petőfi idejében is aligha lehetett volna magasztosabb dologra hivatkozni a templomnál és az oltárnál. Ámde

Petőfi a hazát még e magasztos dolgoknak is fölébe helyezi, eleget téve a polgári átalakulással együtt haladó forradalmi ideológiának. Ma már a hon-szerелеm se a legmagasztosabb fogalom, mióta különbséget teszünk nép és haza, lakosság és állam, elnyomott osztályok és uralkodó osztályok között.

Végül, hogy szociális meggyőződéseit még szélesebb körben terjeszthesse *Valóság* címmel lapot alapít. A lapból egy szám jelent meg, azt is elkobozták. Vezető tanulmányát maga írta és szignálta. Nem mindig szerencsés prózastílusának elképesztő terméke ez; dialektikus akrobatika, amire Hegel vagy Fichte ihlette — még irányában is; abból a tételtől indul ki, hogy A ugyan a klasszikus logika szerint semmi körülmények között sem lehet azonos non-A-val, de hogy jutnánk el máshogy a non-A-hoz, miután eljutunk, ha csupán A-t tételezzük? Csak akkor, ha A valamiképpen azonos a non-A-val. A non-A-val? Habár világ választja el őket, az ész addig manipulál velük, uszítja őket egymás ellen, amíg kénytelen-kelletlen egymásra ismernek. Mit akart Attila bebizonyítani? Azt, hogy a valóság szükségképpen azonos az eszmélettel, s az eszmélet azonos a valósággal, noha ellentmondanak egymásnak, de csak dialektikusan, hogy aztán valamikor a szükséges antitéziseknek egy, persze megint csak ideig-óraig tartó szintézisében egybeessenek az osztály nélküli társadalom erkölcsi valóságában — ezt akarta kifejezni? Alkalmasint.

Mi a valóság? Évek óta töprengett ezen, korgó gyomorral. Amit az emberek annak neveznek —

helyzetük, sorsuk, kiszolgáltatottságuk „világhiányuk” még nem teljes valóság. Attila igen jól tudta ezt. Hazugságokkal ugyan nem áltatta magát, de villogó képeinek és ritka szavainak magas alkímiájával mosolygó derűvé, megnyugtató szépséggé alakította át, többnyire kínos, csak kivételesen vigasztaló tapasztalatait. Most, életének külső eseményei arra készítetik, hogy változtasson a valósághoz való viszonyán. Ha eddig belenyugodott abba, ami történt vele, — no, de hát ne búsuljatok! — különben jó így is — most nemcsak vállalja, hanem alakítja is a maga életét, azokéval együtt, akikkel közösségi kapcsolatba lép.

Ezzel költői technikája is megváltozik. Most kendőzetlenül ábrázolja a valóságot, de nem a kulisszaszerűt, hanem a vajúdót, a láthatatlanul működő erőket, a látszólag szilárd felszín mögött. A kor és szerelme ellenállhatatlan kényszerrel ebbe az irányba tereli.

Az idő 1929, szerelme Judit. Férjét, aki elhagyta, nagy költőnek tartják Oroszországban. Attila túl akar tenni rajta. Most már világosan látja feladatát. Egész tehetségét arra fekteti fel, hogy elvégezze, amit a fejébe vett.

Nagy — a sorok száma szerint is nagy — költeményeket tervez, freskókat füstből, ködből, hidegből, éjszakából — amikben minden szó céltudatos, minden részlet valóság, s együtt mégis sokkal több annál: magasabb a valóságnál, mitosz.

A Székely Bertalan-Utcában laknak. Szobakonyhás lakás, a második emeleten. Ablaka a hátsó

udvarra tekint; a szoba nappal is sötét. Az udvarból magas, kormos-sárga tűzfal vet árnyékot a lakásba.

A konyhából, mely valamivel barátságosabb, mint a sötét szoba a villanygyújtás negyedórájában — de a villany még nincs bevezetve és a petroleummal spórolni kell — a konyhából figyelik, hogy sűrűsödik az udvaron a sötét.

*A mellékudvarból a fény
hálóját lassan emeli
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már homállyal teli.*

*Csönd. — Lomhán, szinte lábra kap
s mászik a sírolókefe;
fölötte egy kis faldarab
azon tűnődik, hulljon-e.¹*

Ketten figyelnek ki, két nehézszívű, gondterhes ember, kit sorsuk összeakasztott. S szavalnak a falak. A költő képzelete künn bolyong a város szélén, ahol gyárépületek komorlanak. Az éjszakát kéri, edzze meg szívét, szítsa föl akaratát, majd mielőtt nyugovóra térne, így fohászkodik:

*ne üljön lelkünkre szenvedés
ne csipje testünket féreg.*

¹ Mutassunk rá képzeletének egy feltűnő sajátosságára. Arai Arany Jánosnál hasonlat: „*Mintha* lába kelne valamennyi rögnek”

De ez csak vállat. A „nagy vers” szándéka nem hagyja nyugton. Újra, meg újra megbirkózik ugyanazzal a témával — mindig más hozzáállással.

A Téli Éjszaka felfogása merőben más, mint a Külvárosi éjé. Abban minden masszív volt és nehéz. Ebben minden irreális, légies. Vázol ugyan tájat és terepet, valójában azonban az éjszakát ünnepli, a hideg, embertelen, villogó, jégszínű éjszakát. Mint egy vitrinben a közönyösen villogó drágakövek, úgy villog az űrben a téli éjszaka. Ezüst sötétség, némaság, tündöklő csönd az egész világ. A vers minden szava fénylik, de hidegen, mintha acélból volna öntve. Egyetlen intim részlet van a nagy versben: az éjszakába bekeretezve, mint külön kis téli éj, egy igyekvő tehervonat.

*Téli éjszaka. Benne,
mint külön kis téli éj
egy tehervonat a síkságra ér.
Füstjében, tengve
egy ölmyi végtelenbe,
keringenek, kihunyynak csillagok.*

*A teherkocsi fagyos tetején,
mint kis egérke, surran át a fény,
a téli éjszaka fénye.*

nála az élettelen tárgyak természete: mocoognak, nyugtalanok, unják a mozdulatlanságot. V. Ö.: „A papír, hogy mászna! S indulni erőtlén” (Külvárosi éj) „Ökörnyál után ugrik a bokor. (Margaréta) „A saláták az estharmatban ... már-már rikoltva fölreptülnek” (Piros hold körül s egyebütt.)

S a kép alsó sarkában, ahova a festő a nevét pingálja:

*Hol a homályból előhajol egy rozsdalevelű fa
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.*

Mi volt a szándéka e leírással, melyet ez a megintés vezet be:

Légy fegyelmezett!

*A nyár
ellobbant már.*

Olyan magasból ölelni magános az emberiséget, olyan tiszta fejjel, mint amilyen tisztán tündökelnek a falvak és a városok felett a hideg, szikrázó téli éjszaka.

ATTILA ANALÍZISBE MEGY

Mintha nem lenne elég gondja már, Attila még jobban megnyomorítja életét. Pszichoanalitikus kezelésbe véteti magát. Ami majdnem nagyobb baj, mintha kábítószerre kapott volna, mert kiszolgáltottságot, függelmet jelent. De meggyógyult? Ez felettébb bizonytalan. Biztos eredménnyel egy lélek-elemző sem kecsegteti pácienseit. Ez a kérdés különben is csak a kezelés kezdeti stádiumában foglalkoztatja a beteget. A felvakart sebek, felhalászott vágyak megbeszélése szenvedély lesz, mely erősebb, mint a gyógyulás akarata.

Attilának volt oka orvost igénybevenni. Gyomorbántalmakról panaszkodott. Most egy olyan orvosra akadt, aki éppen a lelki eredetű gyomorbántalmak analitikus kezelésével foglalkozott.

Mire megtudtam, hogy Attila analízisbe jár, már túl volt az említett kezdeti stádiumon és úgy beszélt a kezeléséről, mint a megigazult a vallás misztériumairól, hozzátéve — s ez határtalanul fel-

izgatott — hogy ami a dologban a lényeg, az nem írható körül, azt tapasztalni kell. Azért tovább faggattam.

— És hogy vagy azóta a gyomroddal?

Attila legyintett.

Az csak tünet volt, már el is múlt. Már máshol tartunk.

Hol?

Kifejtette alaposan. Meg akarom ismerni magamat — mondta —, mert felelős embernek csak az nevezhető, aki pontosan tudja, mit miért csinál. És ezt csak az tudja, aki ismeri magát.

Nem fog ártani ihletednek, ha ennyire értelmes leszel?

— Semmiesetre sem. Nem szeretem a jószerencsére bízni magam. Mióta rájöttem, mi a költészet, mindig pontosan tudom, mit akarok. Minden dolgomat ott rontottam el — a verseimben is — ahol az öntudatlanom belekontárkodott abba, amit az értelmem kitervezett. Nálad persze máshogy van — tette hozzá elgondolkozva,

Hogyan?

Neked le vannak fékezve az indulataid. Úgy élsz, mintha megbénult volna az akaratod. Mindent a fejeddel csinálsz, hidegen, szenvtelenül. Nem tudsz sírni, nem tudsz örülni. Ki kellene analizáltatni magadat...

Magamban igazat adtam neki. Megfogalmazta, kimondta, amit igen jól tudtam, de nem akartam tudatosítani. Amiről gyáván lemondtam, győzni, bírni, bukni, marni, magamra öltve a kö-

zöny kényszerzubbonyát, a képmutató közömbös-séget a „noli me tangere” elhárító gesztusaival... Elég volt! Élni akarok!

Elkértem tőle az orvos címét. És másnap én is fölkerestem a rendelőjében.

Fogadott, kezelésbe vett.

Szöke, magas, ápoltkülsejű, igen jól öltözködő férfi volt, komoly, gyengéd; nyíltszívű és kissé naiv. Néhány hónappal jelentkezésünk előtt nyitotta meg pesti rendelőjét; azelőtt Szegeden működött. Ez mellette szólt. Meg az is, hogy polgári jólétben élt, tartalékaiból, szolid, vidékről felköltözött úr „cossu” - lakásban, értékes bútorok között.

Én másfél évig jártam hozzá rendszeresen — Attila még tovább. Későnkelők lévén, R. csak azért is reggelre rendelt magához bennünket, engem nyolc órára, Attilát hétre. Néha negyedórával korábban futottam be, üldögéltem az előszobában, vártam a sorom. Hogy benn mi folyik, nem hallatszott ki. Végre feltárult az ajtó, Attila fölszabadult. Némán, fejbőlintással üdvözöltük egymást. Attila komoly volt, majdnem komor. Általában az volt, amikor korán kelt, de kiváltképpen „gyónás--- után.

Ahni a kezelést illeti, el kell ismernem, Attilának igaza volt; mindaz, amit arról tárgyilagosan jelenteni lehet, nemcsak hiányos, de hamis. Lényege a paciens beállítottsága az orvoshoz, irányában való érzületének ellentett váltakozásai, e változások hullámredőzése, dagályai és apályai, üteme és tendenciája, mikből az orvos előre és hátra prejudikál, — mindez annyira élményszerű, hogy fogalmakra le-

fordítani aligha lehet. S minthogy a kórokozó élménynek — az infantilis vagy prenatális megrémüléseknek jellemtorzító fejleményei a kivizsgált kórtörténetek adalékaiból eleve ismeretesek, minden képzett és gyakorlott analitikus analízis nélkül is megállapíthatja a beteg vele szemben való magatartásából, hogy annak milyen gyermekkori élménye bujkál habitusa mögött. Az orvosnak ennek folytán nem az a törekvése, hogy erőnek erejével kiszedje a betegből, amit az tudatosítani vonakodik, hanem az, hogy irányítva és ellenőrizve megismételtesse vele azt az összeütközést, melybe annakidején belebetegedett. Az összeütközés tehát — az orvossal való vonatkozásban — elmaradhatatlanul bekövetkezik. Az ember észre sem veszi, már benne van.

Én például csak utólag vettem észre, mikor a kapcsolatunk megszakadt. Szerettem analízisbe járni, szerettem a rendelő széles heverőjét, puha vánkosát a fejem alatt. Az óra ketyegett, az orvos türelmesen üldögált a hátam mögött. Néha közbeszólt, többnyire hallgatott és jegyezgetett.

— Mindig az édesanyjáról beszél. Mondjon már valamit az apjáról is.

Apámról nem volt mondanivalóm. Vagy csak effélek:

— Volt egy pikémellénye ... Nagy gondot fordított a külsejére. Süttette a bajuszát.

S hirtelen ingerültség fogott el R. iránt (méltságos, hosszú neve volt, mi Attilával Rapára rövidítettük).

Miből vette észre, hogy ingerült vagyok? Mit akart kiugratni belőlem, amikor tovább ingerelt? Móra Ferencsel hozakodott elő, akiről példát vehettek, mint szorgalmas és fegyelmezett íróról — mlkor én már többízben megmondtam neki — igen udvariasan s hidegen — hogy az irodalomtíz nem ért s nyomban megbántam heveskedésemet. Mit tehet ő arról, hogy irodalmi ítéleteiben elmaradott, hiszen csak nemrég került fel Szegedről Pestre, magával hozva előítéleteit...

Mit pedzzem tovább? A fiú apja ellenébeni harcát vívtam meg újra. S Attila szintén, jól lehet ő apjára nem emlékezett — valószínűleg az M. ügy veddel való összeütközést reagálta le a kúra során, azt hiszem, végérvényesen. Akárhogy is volt, anynyi bizonyos, hogy R. kezelése nemcsak, hogy nem ártott, de egyenesen jót tett neki, ösztökélőleg hatott rá.

Még nem foglalta le kizárólagosan a freudi pszichológia, még nem vált monomániájává, mint utóbb. De beillesztette szemléletébe. Csak a pszichoanalitikai felismerés teszi érthetővé — írja egy helyütt — miért nem sikerül a szocializmust megvalósítani, holott együtt vannak tárgyi feltételei: az ipar és a technika oly fejlett, amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak annakidején; a munkásság hatalmas pártokba szervezte erejéit; a közös gazdálkodás világos eszméjével a nem bér munkások is rokonszenveznek — hol van hát a hiba? A hiba — feleli — a már Hegeltől is felismert „hamis tudatiban rejlik. Nem azt tartjuk észszerű-

nek és szükségesnek, amit társadalmi helyzetünk és érdekeink szerint annak kellene tekintenünk, mert a belénk ültetett eszmék torzító üvegén keresztül szemléljük a világot és helyünket benne. József Attila már most a hamis tudat egyik főforrásának te[”] kinti a lelki gátlásokat, amelyek, bár eredetükben nemi jellegűek, fejleményekben és jellemtorzító áttételeikben kifejezetten antiszociálisak. Az embereket tehát nemcsak előítéleteik tartják vissza attól, hogy sorsukon változtatni igyekezzenek, hanem elsősorban szexuális gátlásaik.

Az analízis természetesen pénzbe került. Aki az orvosnak nem szeret fizetni, az meggyógyulni sem akat — ez a pszichoanalízis egyik sarktétele.

Hát mi fizettünk, már ahogy tudtunk. Az óradíj nevetségesen szerény volt. Terminusra mégis nehéz volt összekaparni. R. később csereszolgálati alapra helyezkedett Attilával. A kezelés fejében feldolgoztatta vele jegyzeteit.

Attila igen lelkiismeretesen, sőt azon túlme[^] nőén szolgálta ki. Folyamatos szépprózára oldotta fel az anyagot, érdekesé tette, belegyűrte saját megfigyeléseit és sejdítéseit. Az orvos két könyve egyedülálló, művészi terméke a magyar szakirodalomnak.

Így élt Attila éveken át, inkább rosszul, mint jól, egészben elviselhetően. Két ember fegyelmezi és buzdítja: Judit és R. Judit azt kívánja, hogy nagy költő legyen. R. arra buzdítja, hogy tartsa el magát. Szegény, iparkodott. Idegeit elmeríti, mint a há-

lót „húst fogni a nehéz; vízen s könnyű álmot”. S miközben töpreng, tépelődik, hogy est hogyan lehet összeegyeztetni, már-már vádolja magát.

*Szakadt lehet — gondolkodom —
az én hálóm.
Kiaggatom, megfoltozom.
S íme, látom*

*kiterített fagyos halóm
az ég ragyog —
jeges bogai szikrázón
a csillagok.*

Az; analízis kigyomlált belőle minden illúziót.

Ha számot vet helyzetével — meg is teszi — megállapíthatja — meg is állapította — hogy költőnek általában, olyan szándékú és eltökélésű költőnek, amilyen ő, különösképpen: Magyarországon érvényesülni nem lehet.

*Az ember végül homokos,
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.*

*Én is így próbálok csalás
nélkül szétnézni könnyedén.
Fizüstös fejszesuhanás
játszik a nyárfa levelén.*

*A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.*

Az évek múlnak. Hullnak hangtalan, mint kő
az űrön át — gondolja éjjel, nyitott szemmel he-
verve az alvó Judit mellett.

*elleng a néma kék idő.
Kard éle csillan; a hajam —*

*Bajszom mint telt hernyó terül
elillant izű számra szét.
Fáj a szívem, a szó kihűl,
de hát kinek is szólanék? —*

A SEMMI ÁGÁN

Mióta a mozgalmából kiszakadt, megint nem tartozik sehova, nem proletár, nem polgár, magát emésztő, egyedülvaló, minden közösségből kitaszított alak.

Erről a fájdalmáról nem szól senkinek, erről csak versben panaszkodhatik, de azokban mindig erről a hiányérzetről van szó, mikor úrról, hidegről, kőről, időről beszél.

Aztán lassan-assan ez a fájdalom is lecsillapodik. Ha társtalan, hát társtalan ... S tovább építgeti a közösségi társadalom képét magában. Rengeteget olvas. Marxot, Hegelt, Feuerbachot, Stirnert, Freudot, Crocet. Aztán felfedezi a Kalevalát. Úgy élvezi, mint aki hazatalált.

Zaklatott életében ritkák a nyugodt, derűs napok. De ilyenek is adódtak azért. Egy nyár folyamán Berény Róbert néhány hétre rendelkezésére bocsátotta öreg, budai kert mélyén fekvő kis házikóját. Egy délután ellátogattam hozzájuk Köstler

Artúrral, aki akkor Pesten tartózkodott. Attila örömeiben azt se tudta, mit kezdjen velünk. Borért szaladt, szalonnát pirított. Később leültetett a zongorához, hogy játsszak Bartókot neki. A Medvetáncot és újra a Medvetáncot. Nem tudott betelni vele. Együtt dűnnyögte, brummogta a zongorával. Judit a kert kőasztalán terített vacsorához. Langyos, szép este volt, békés és csillagos.

Pár nappal később Attila elhozta a Medvetáncot, meg a „Kanászt”.

Derűsen emlékezett vissza azokra a napokra is, amiket a Balaton mellett töltött a Magyar írók Gazdasági Egyesületének kongresszusán. A rákövetkező évben Lillafüred látta vendégül az IGE tagjait. Együtt utaztunk. A Palota szálló vezetősége fényes fogadtatásban részesítette a vendégsereget. Egymást követték a bankettek, a kirándulások. Az első benyomások kavargásában elvesztettem Attilát szem elől. Mire megtaláltam, már lecsatlakozott egy ismertnevű orientalista társasághoz. Nem is tágitott mellőlük többé. A társaság központja karcsú, barna, éjfékete szemű fiatal lány volt. Attila láthatóan belészeretett.

Kétszer-háromszor láttam őket messziről, a Szinva mentén, a tó partján, a szálloda halljában; Attila izgatottan beszélt és gesztikulált. A hölgy mosolygott és hallgatott.

Negyedik vagy ötödik nap döbbenetes esemény vetett véget a kongresszusnak és ezzel az idillnek is. Pakots Józsefet, az IGE elnökét, aki egy délutánra felszaladt Pestre, szívszélhűdés érte a vo-

naton. A gyász hírről este értesültünk. A hajnali vonattal indultunk haza.

Távozás előtt bekopogtattam Attiláért. A szobában égett a villany; vetett ágya gyüretlen maradt. Az asztalon teleírt papírlapok heverték. A hamutartóban cigarettavégek tömege, nyilvánvaló volt, hogy egész éjjel virrasztott és alkotott.

— Menj csak előre — rázott le magáról.

Megint elszakadtunk egymástól. Nem találkoztunk sem az állomáson, sem a vonaton.

A rákövetkező nap déltájban megjelent a Jókai-téren. Komoran, sötéten, mint az éjszaka.

Mi történt? — kérdeztem tőle.

Judit megmérgezte magát.

Szörnyű . . . Miért?

Megtalálta a verset, amit Lillafüreden írtam az utolsó éjszaka. Az ünneplőm belső zsebében volt. Mikor levetkőztem, a szék támlájára terítettem és benne felejtettem az írásaimat. Reggel, mielőtt kikefélte, megnézte, nem hagytam-e valamit a zsebeimben. Így került a kezébe.

S most mi van vele?

Kórházba vitték. Oman jönök.

Mit mondanak?

— Még nem tudják. Talán fölépül, talán belehal.

Hallgattunk. Majd újra Attila, de más hangon:

Nem is kérdezd milyen a vers?

Milyen? — ismételtem gépiesen.

— Olvassuk el együtt — indítványozta. Több szó nem esett Juditról. Minket már csak

a vers foglalkoztatott, a nagy vers, a női testnek és élettani működéseinek ittas elragadtatású himnusza. Ahogy e jelenetre visszagondolok, Balzac jut az eszembe, akinek egy ismerőse elpanaszolta, hogy felesége súlyos beteg, ő már mindennel megpróbálkozott, de semmi kilátás sincs a felgyógyulására, kétségbe van esve ... Balzac hallgatta egy darabig, majd közbeszólt:

— Ez bizony szomorú. De hát beszéljünk komoly dolgokról. Mit szól hozzá, hogy Goriot utolsó értéktárgyait is feláldozza, hogy kifizethesse grófnő leányának adósságait?

Ami most következik, azt József Jolán is elmeséli könyvében, Kosztolányi Dezső pedig novellában dolgozta fel.

Még a verset elemeztük, méltattuk, mikor a feleségem hazaérkezett.

— Szervusz Attila — üdvözölte a vendéget.
— Itt maradsz ebédre, *ugye?* — s már ment a konyhába, megmondani, hogy három személyre terítsenek.

Julis, a házvezetőnő, tiltakozott.

— Tessék csak hazaküldeni az Attila urat. Biztos nem mondta meg, hogy elmarad és a Judit nagysága megharagszik rá, ha nem megy haza.

Feleségem visszajött.

— Vár Judit ebédre? — kérdezte.

— Nem — mondta Attila komoran.

— Miért nem?

— Mert nincs otthon.

Elment hazulról?

Nem ment el hazulról.

Azt mondtad, nincs otthon.

— Nincs otthon.

— És nem ment el hazulról?

Nem ment el hazulról.

A beszélgetés elakadt.

— Nem értelek, — idegeskedett a feleségem.

— Azt mondod, hogy nincs otthon, de nem ment el hazulról. Az nem lehet.

— De lehet — erősködött Attila.

— Hogyan lehet?

Attila nem válaszolt. A feleségem arca egyszerre csak felragyogott.

— Már tudom! — mondta vidáman. — Elvitték.

— Na látod! — diadalmaskodott Attila. — Kórházba vitték, mert megmérgezte magát. — Majd felém fordult. — Szóval jónak találod azt a hasonlatot?

Sietek megnyugtatni mindazokat, akik felháborítónak találják e felelőtlen és gyerekes játszadozást, hogy mire Attila hazajutott, Judit is otthon volt. Kibékültek. A verset Judit is szépnek találta. Akiről szólt, mintha csak azért tűnt volna fel Attila életében, hogy kiváltsa belőle a beethoveni zengzeteket, nem tűnt fel újra.

Néhány nap múlva találkoztam Attilával egy kávéházban. Mikor távoztunk, felkért, hogy menjek fel hozzájuk, beszéljek Judittal. Oszlassam el bizonyos aggályait? — Dehogy — tiltakozott Attila,

— azon már túl vagyunk. Szeretném, ha összeemelegnétek egymással. Te félreismered őt.

Szelíden korholó szava rámpírtott. Tényleg csúnyán viselkedtem Judittal. Soha nem kérdeztem Attilától, hogy van, nem üdvözöltem, úgy tettem, mintha szándékkal nem akarnám tudomásul venni, hogy összetartoznak.

De mivel nem volt szándékosság viselkedésemben, siettem kijelenteni, hogy én *is* vágyódom Juditot látni.

Először voltam a lakásukon. Nagyon lehangolt, talán éppen azzal, hogy Judit és Attila igyekezett otthonossá tenni. Egyetlen számottevő bútordarabja Attila íróasztala volt; azonkívül csak egy összehajtható ágy szégyenkezett, a falnak támasztva, a szoba ürességén. Az asztalon azonban friss virág állt cserépben, az ablakon függöny fehérlett, a padló ragyogott.

— Foglalj helyet — mondta Attila. — Judit beszólt, hogy spirituszért megy, ha megjön, főz teát.

Hevesen tiltakoztam. Türelmetlen voltam. Szabadulni akartam minél előbb, visszamenni a kávéházba. Nem a lakás sivársága hangolt le, hanem életük, amibe nem akartam bekapcsolódni.

Judit látta, hogy nem érzem jól magam náluk. „Menjen hát, menjen” — mondta — „az arcára van írva, hogy menni akar.”

Nem szerettem Juditot. Úgy járt-kelt a világban, mintha plakátról lépett volna le. A plakát nyulánk, szalmaszőkehajú, keményarcélú hölgyet ábrázol, olcsó fekete marokenben, aki haragosan néz a

világba. Alatta: *Fel a fejjel proletár — ellenséges szemek figyelnek.* Ilyen volt: szegénységével hivalkodó, lakkozott körme hegyéig, osztálytudatos nő, au gout américain, egy forradalmi filmscenárió Jeanne d'Arcja, Turnovszky rendelésében. A gögre szüksége volt, hogy össze ne roppanjon. Nappal esernyőket csinált, este begyújtott, takarított, mosott, foltozott, merev mozdulatokkal, a nagy leszámolásról álmódózva, mint a brechti matrózlebut kiszolgálólánya. Igen, Judit is azt a választ adta volna, ha a kalózhajó kapitánya megkérdi tőle, kit húzzanak fel: Mindet. Attila azonban magasan fellette állt e háromgarasos végítélet-romantikának. „Nincs senki, akire rámondjam: örömét lelte nyomóromban” — vallotta fiatalkorában. Szegénységével akkoriban még büszkélkedett is. Keserűség nélkül, humorral énekélte: „Egy zsidó orvostól kapott kabátot és a rokonok úgy hívták: többé-itt-ne” lássam.” — Éveinek szaporodtával a derű elillant, szájíze megkeseredett. Mint szocialista, kiküszöbölendő rossznak tekinti most a szegénységet, melyet a népközösség eszménye idővel majd ki is küszöböl, mint magánember, értetlenségnek, pipogyaságnak, kibúvónak a felelősség alól. Az analízis kigyomlálta szemléletéből a könyököket használni nem tudók vigaszképzeteit. Immár nem áltatja tovább magát. Annak, hogy szépszámú évei ellenére még mindig csak az a társadalmi meghatározottsága, mint egy Raszkolnyikovnak: „volt diák¹ — annak, hogy még mindig képtelen megkeresni a maga erejéből a lét-minimumot, „a havi kétszázat”, amit minden hülye

összehoz.. — annak egyesegyedül maga az oka. Ezzel a meggyőződéssel hagyja el minden egyes alkalommal a rendelőt. Ezt nem az orvos „beszéli be” neki; az némán jegyezget a háta mögött; ezt a következtetést maga vonta le, magáévá téve az analitikusok valóságsszemléletét, mint valami *morale provisoire-t*. Egyetlen célja „férfivé lenni”.

Furcsa dolog az a vallomáskényszer, ami elfogja az embert, amikor hosszú, konok hallgatás után egyszerre csak ömleni kezd a paciensből a szó s mint valami megáradt patak sodorja, dobálja, forgatja a lélek fenekéről felszínre került irigykedéseket és sérelmeket. S az önmarcangolásnak e vonagló panaszai mögül minduntalan elővillan „az ellenideál”, akivel összemérjük magunkat, akinek sikere mértéke annak, ami nekünk nem sikerült, akit, hogy nyomorultabbnak érezzük magunkat, gyűlölködve becsmérelünk, miközben tudjuk jól, hogy ez is csak a magunk hitványságát bizonyítja, mert a világ, mely nem hagyja becsapni magát, azért ismeri el, mert megérdemli az elismerést.

Attila ellenideálja, vagy ha tetszik, ellenlábasa, Illyés Gyula volt. Összevetve helyzetét az övével, nem lehetett nem annak látnia. Kortársak voltak. De Attila előbb lépett a nyilvánosság elé, mint Illyés Gyula. Őt már támadták és ünnepelték, őt már felmagasztalták és eltanácsolták az egyetemről verse miatt, — melyről az ország legsúlyosabb irodalmi orgánuma, a Nyugat azt írta, hogy az új költészet mintadarabja — mikor Illyés még az íróasztalfiókjának verselgetett. Később is csak szélső-

séges baloldali sajtóorgánumok hozzák a verseit. A Nyugat alapításának huszadik évfordulóján egy baloldali irodalmi folyóirat megállapítja a Nyugat mérlegét. „Az; utóbbi időben egyre gyakrabban hangzik fel a vád, hogy a Nyugat bezárkózott és a saját tehetségeivel megsűfolt kocsira nem engedi fel az utána következő generációt. Ez a vád nem állja meg a helyét a maga teljességében. A Nyugat törzsgárdáján kívül igenis elég gyakran bukkantak fel új nevek a lapban. Húsz-huszonkétéves fiatalemberek, akik fiatal éveik hangoztatásával és állítólagos új törekvések nevében követeltek maguknak helyet a nagyok árnyékában. S nekünk a Nyugatnak éppen ez ellen az ál-fiatalok felé tett engedékenysége ellen vannak észrevételeink . . . Mint az új generáció reprezentánsait szerepeltette, új kürtösökké avatta őket és ezzel akaratlanul is barrikádot emelt a valóban új mondanivalójú és új formanyelven beszélő fiatalok fejlődése elé. . . . Hogy egyes vezető embe-reink a fiatalság pártjára állanak, ez csak az illető urak komolytalanságát jellemzi... A Nyugatnak... irodalompolitikai szempontból nem lehet komoly engedményeket tenni a fiatalság részére. A fiataloknak pedig, ha komolyan vannak ilyenek, nem kell arra várniok, hogy a Nyugat üsse férfitvé őket.”

A kiáltvány egyik aláírója Illyés Gyula volt. Egy évvel később Illyés Gyula a Nyugat reprezentáns költője.¹ Az lett már Osvát idejében, még hangsúlyozottabban az, mióta Babits Mihály szer-

¹ A kiáltványt öten jegyezték. Az aláírók később mind adtak kéziratot, szórványosan vagy rendszeresen a Nyugatnak.

keszti a Nyugatot. Ez azért érintette közelebből József Attilát, mert törekvésekben sok volt a közös. Illyés az inségesek panaszairól és követeléseiről verselt, nem a népieskedő ál-naiv egyszerűségével, hanem úgy, ahogy az a szürrealizmus iskoláját ki járt költőtől várható, — nagy intellektuális felkészültséggel és a magas költészet eszközeivel. Ezzel ölébe hullt az a szerep, amelyről József Attila álmódott. Nemcsak mint költőt ünnepelték a fiatalok, hanem mint jellemet is, ki — osztályából kinőtt parasztfiú — tudását és képességét, miket a polgári kultúrába bekapcsolódva elsajátított, illetve kifinomított, az urak és polgárok ellen fordítja, osztálya kiszipolyozol ellen, kiket engesztelhetetlenül gyűlöl.

Mindent elorzott Attilától: dicsőséget, szerepet, ünnepeltetést, még az üldöztetést is, mert Illyés működését is sanda szemmel nézte a hatalom, pörbe fogták, sőt le is tartóztatták, de mindezt fölényesen megúszta. Miért? — tűnődik Attila. Szerencsecsilaga van? Minél jobban gyűl benne a keserűség, annál kevésbé hiszi. Idézgeti alakját, latolgatja körülményeit. Pénzüntézeti tisztviselő. Tehát fegyelmezt, ura idegeinek.

Hogy Illyés többre volna hivatva mint ő, azt még letörtsége mélypontján sem hiszi, sem hiheti. De van valaki, akit túl kell szárnyalnia, s ez egyre igényesebb erőpróbákra készíti.

Tehetséggel győzné — s nyilván fölébe is kerülne rövidesen — ha érzéketlen maradna oly sérelmekkel szemben, amelyek éppen ezt a komplexumát érintik, igen fájdalmasan.

A szovjetkormány írókongresszust rendez; melyre meghívja azokat a külföldi írókat is, akiknek működését méltányolják.

Ilyen Nagy Lajos és Illyés Gyula. József Attila, aki biztosra vette, hogy őt hívják meg, vagy őt *is* meghívják, földig van sújtva, mikor mellőztetéséről értesül. Hogy Illyés itthon népszerűbb nála, azt még csak elviseli valahogy. De hogy *azok* is többre értékelik tevékenységét, mint az övét, ezt nem bírja el az önérzete. Főként Judit előtt restelli magát. Judit előtt, aki mindent orosz mértékkel mér. Hiába vigasztalják barátai azzal, hogy mellőztetésének nem az a magyarázata, mintha az oroszok nem ismernék, vagy félreismernék, ellenkezőleg. Azok elsősorban olyan írókat hívtak meg a kongresszusukra, akiket meg kell nyerni, meg kell dolgozni, akik még nem egészen megbízhatók. Hiába minden. Első felháborodásában szakítani akar elvbarátaival. Aztán lecsillapodik, botrány nélkül, csendesén kivonja magát abból az igen veszedelmes szolgálatból, melyre annyi időt és energiát pazarolt.

József Attila helyett tehát Nagy Lajost és Illyés Gyulát ünneplik Oroszországban. Nagy Lajos kiábrándulva, letörve jön haza, Illyés Gyula emelt fővel, derűsen. A legpolgárabb lapok egyikében, a nagypéldányszámú Magyarországon számolt be tapasztalatairól. A cikksorozat könyvalakban is megjelent. Hallatlan sikere van. Hangja fesztelén, szempontjai elfogulatlanok. Álláspontja az orosz forradalom vívmányaival szemben udvariasan tartózkodó. Nem hagyja említetlenül az üzemeket

és a traktorokat, de hangja akkor válik igazán melegevé és meghatotta, amikor ázsiai fajrokonaival való találkozásáról számol be. Könyve, mindent összevéve, inkább szovjetbarát, mint szovjetellenes.

Oroszországi tartózkodása nem ábrándította ki a kommunizmusból, mint Panait Istrait, Gidet, vagy Nagy Lajost, de marxistává sem tette. Sőt. A munkásság és parasztság érdekeit kettéválasztva, mind határozottabban a „nép jogainak” (nép alatt a földnélküli vagy kisközségi parasztságot értve) szószólója lesz. Cikksorozatot tesz közzé a Nyugatban a magyarság pusztulásáról — s hangja megint visszhangra talál. Lelkes ifjak állnak melléje, egész kis tábor — a márciusi ifjak — kidolgozzák a magyarság életfeladatait, egy úji honfoglalás programját. Működésük országos mozgalommá dagad. Egy pillanatra olyan helyzet alakult, mintha csatát nyertek volna, küzdelem nélkül. A miniszterelnök, Gömbös Gyula, magához kéri a mozgalom vezetőit, tárgyal velük, rendelkezésükre bocsátja a rádiót, elhelyezi, foglalkoztatja a forradalmárokat. A baloldal árulást kiált. Ignó Pál, a polgári ellenzék fiatal publicistája, kíméletlen támadást intéz „a jobbóldalisággal kacérkodó felforgatók” ellen a Zeneakadémián tartott nyilvános előadásában. Rövidesen kiderül, hogy a kormány nem állja az egyezséget: ezt az ifjak maguk kényszerülnek megállapítani, levonva magukra vonatkozólag mindazt, ami belőle következik. Beismerik, hogy naivak voltak, jóhiszeműek. Megcsalatra ellenzékbe vonulnak s tovább harcolnak céljaikért.

A baloldal azonban nem veszi tudomásul bűnbánatukat. A harc tovább folyik, munkáspártiak és néppártiak, kozmopoliták és hazafiak, városi érzületűek és faluvédők között.

A harc teljes erővel tombol, minden vonalon, a közös ellenség ellen és egymás között. Első fázisában — a márciusi ifjak diadalmas előretörése idején — József Attila a közéletből kikapcsolódva, önmagával bajlódó neurotikus, csak messziről szemléli a csatározásokat. Feneketlen depressziójában méltatlannak érzi magát arra, hogy a mások ügyéért harcoljon, mikor sajátmagán sem tud segíteni. Verseiben kétségbeesve panaszolja állapotát:

*Óh! magamban vénit az idő!
Hányott, esett bogár búja ráz,
Kezem-lábam ríva hadonász,
mint viharban ezer rózsatő.*

(Gyereksírás)

De ha gyanakvással is a magukat márciusiaknak nevező ifjak iránt, őt is foglalkoztatja a népközösség egyre népszerűbbé váló gondolata, mely akármilyen sötét hátsó szándékokkal kapcsolják is össze azok, akik készséggel adnak teret neki, tagadhatatlanul oly kérdéseket vet fel, melyeket a marxizmus nem méltányol s amelyeket, sürgetőek lévén, meg kell valahogy oldani. Mióta megismerkedett a freudizmussal, az új lélektan felismerésvei igyekszik összeegyeztetni marxizmusát. Most a népies mozgalom problémakörét is beleilleszti

szemléletébe. Az alábbiakban megkísérlem a részben beszélgetésemlekeim, részben a hagyatékában maradt feljegyzések alapján felvázolni idevonatkozó nézeteit.

Az igazságosabb rend érdekében folytatott újkori társadalmi küzdelmeket, három, egymást sorjában leváltó, három egymást kiigazító felismerés jellemzi:

1. az a vélemény, hogy elég felvilágosítani az embereket, hogy belássák téveszméiket s e belátás alapján rendet teremtsenek;

2. annak a felismerése, hogy az ember csak azt hiszi el, amit elhinni érdekében áll. A meggyőzés magában véve tehát nem elég;

3. annak a felismerése, hogy ösztönéletünk nehezebben befolyásolható, mint a fejlődésánál fiatalabb eredetű értelem, tehát az ember öntudatlanságai olyan állapotokhoz és helyzetekhez ragaszkodnak, amiket értelmével helytelenít.

Bizonyos már most, hogy a nép és általában mindenki, akinek szociális hovatartozása nem határozható meg egyértelműen, régibb korok eszmekörében él, mint a társadalmilag fiatalabb eredetű munkásság. Korszerűtlen érzésmódunk és ösztönéletünk ennek folytán a reakció malmára hajtja a vizet.

A nép — különösen a kisbirtokos parasztság — maradi. Már a kereszténység ellen is fellázadt, mert szakításra szólította fel a „Természettel” való összenőttiségével. (Mitológia, természetkultusz, mcei istenek.) Nem akar tudatot cserélni, felébredni. Már rég hatalmon volt a kereszténység, de a régi

babonák és hagyományok, ha sokszor enyhén megváltoztatott formában is, éltek tovább. A földdel való meghittség erős kötés. Innen a parasztnak mély-séges ellenszenve minden változás és új iránt. A parasztnak azért is nehéz befolyásolni, mert birtokában vannak a termeléshez szükséges eszközök. A parasztnak nem lehet annyira kizsákmányolni, mint a gyárpar a munkást, osztályát nem lehet úgy tönkretenni, mint ahogy a nagyipar tönkretette a drága gépekkel a kéziipart. A cséplőgép, a traktor csak segédeszköz; szántani, vetni, aratni nélkülük is lehet. A föld egyenlőtlen elosztása nem termeli ki szükségképpen az osztályharcot; ezért nem lehet a parasztnak az osztályharc eszményével forradalmasítani. A parasztság nem tekinti ugyan egységes osztálynak magát, de annál inkább egységes „rendi-nek. E tudatukat nemcsak az a politika táplálja, mely nemzetfenntartó elemként tömjénezi őket, hanem a termelés módjának hagyományai, szokásai, a kalendáriumot követő ünnepeik, melyek összhangban állanak a természet rendjével, birtoklási ösztönük és szokásaik, melyek elütnek az ipari munkásság életrendjétől és felfogásától. Az is jellemző rájuk, hogy szívesebben választják képviselőjüknek a földesurat, aki földjük, mint valami jött-mentet. Ebben az érzületükben a primitív népek misztikus magát-azonosítása nyilvánul meg azzal, aki bár magasan fölöttük áll, de mégis „az ő vérükéből való. (Participation mystique.)

A munkásság problémája egyszerűbb. E réteget a polgári társadalom termelte ki, megtestesítve

bennük anyagilag és tárgyilag az osztálytársadalom ellentmondásait. Küzdelmük az ellentmondások felismeréséből és azok felhasználásából meríti erejét. Nem történelmi emlékekre és formákra hivatkozik, semmi köze a történelemhez, nem érdeklik a hagyományok, bajaiknak nem a megemésztetlen múlt az oka, hanem az eltorlaszolt jövő, lendülete a múlttól bénítatlanul tör előre.

Hogy a marxizmus frazeológiája a paraszton nem fog, az ma már nyilvánvaló. De még a munkásságot sem győzi meg maradéktalanul. Ennek is egyszerű a magyarázata. Propagandájukban nincs semmi, ami valóban lelkes, magasztos, felemelő vagy áhítatos. Itt az ára annak, hogy a szocializmus utópiából tudomány lett. Ma valóban tudomány, elvont, száraz, lendületlen. Személytelenebbé teszi az embert, mint amilyen, még jobban racionalizálja. Még kevésbé győzheti meg a parasztot, aki kézzel-lábbal tiltakozik a valóság mechanisztikus szemlélete ellen. Márpedig a marxizmus mechanikus szemlélet. Számokra, adatokra hivatkozik, miveltet sémákra, amikből elpárolgott a szesz. Mi köze mindehhez a parasztnak, aki korszerűtlen emlékeken rágódik, még nem is tartalmatlan emlékeken? A baloldali propaganda egyenesen megutáltatja a tömegekkel a rációt, mert egy érzelmi hűrt penget állandóan: a gyűlöletet, — holott nem az a célja, hogy az emberek gyűlöljék és kiirtsák, hanem az, hogy szeressék és támogassák egymást. Nem hangsúlyozzák kellőképpen és elegendő meggyőző erővel, hogy a materializmus nem érzület, hanem megállapítás,

hogy a szocialistáknak egyáltalán nem céljuk az emberiséget gazdasági rabigába hajtani. Vegyük tudomásul végre, hogy nem az a jó propaganda, amelyik a nyomorra apellál, hanem az, amely még a nyomorgóból is olyan érzelmeket vált ki, amelyek ha egyszer érvényre jutnak, automatikusan megszüntetik a nyomort.

Így töprengett a ma feladatain, az emberiség távolabbi és közelebbi sorsán, ezekről a problémákról vitatkozott a Japán-kávéházban vagy az Ilkovits filléres étkezőjében azokkal, akik odatévedtek asztálához. Mióta a cselekvésből kivonta magát, ilyen monológjellegű elmélkedésekben élhette csak ki szociális impulzusait. A fiatalos hév, mely ilyenkor elragadta, elfeledtette reménytelen anyagi helyzetét s azzal együtt járó, már-már büntudattá váló, nyomott közérzetét. Folyton munkát keresett, elfoglaltságot. Miből élt? Miből fizetett házbért, miből fizette a villanyt e keserves öt év során? Nem tudom. Útjaink újra szétváltak, ritkán találkoztunk, véletlenül. S mivel nekem sohasem panaszkodott, én sem tartottam ildomosnak külső sorsát firtatni. Ha felkeresett, verset hozott. S a vers mindig fontosabb volt számunkra, mint az életünk.

Ezidőben költői stílusának jellege a mind jobban elmélyülő egyszerűség. Már nem szökell olyan szertelenül, látszólag minden logikai kapcsolat nélkül a képzelete, verseiben kevesebb a szeszély és egyre több a régi értelemben vett, kézzelfogható, szolid értelem. Ez már az öregedés tünete volna? Bizonyos mértékben igen. Később lesz alkalmunk

elemezni József Attila „öregkori” versstílusát. A költőiség az egyenként véve prózai megállapítások és ítéletek megfogalmazásának módjában nyilvánul meg egy-egy szó elhelyezésének mikéntjében. Abban, hogy a nyelvet, mely egyre tompább és szürkébb lesz, de velasquezi és rembrandti értelemben kezeli a szavak virtuális energiáit, a leggazdaságosabban használja ki. De már most is láthatóan gyeplőzi képzeletét s kezd visszatérni ahhoz az eszméhez, amellyel a Nem én kiáltok időszakában eljegyezte magát. Nem elfutó benyomásait kísérel megörökíteni, hanem eszmélkedéseit; nem álmokat közvetít, nevelni akar.

1934 karácsonyára sajtó alá rendezi válogatott költeményeit. Az anyagot maga rostálja ki eddig megjelent versfüzeteiből. Szigorúbb bírálót nem találhatott volna. Már említettük, hogy talán túlságosan is szigorú volt önmagához és olyan verseket is kihagyott, amelyek tehetségéhez nem méltatlanok, ítéletet ült versei felett és csak azokat vette fel, amelyekről azt akarta, hogy megmaradjanak. Összes verseinek első poszthumusz gyűjteményében, melyet én rendeztem sajtó alá, ezért tettem a kötet élére a Medvetánc kötetet s továbbra is az a meggyőződésem, hogy a József Attila versek minden kiadásának ezzel a gyűjteménnyel kell megnyílnia. A kép, amelyet e verseskötet nyújt, megfelel annak, amelyet működéséről eddig az időpontig hagyni akart. Tekintsük ne varietur-nak ezt az elrendezést; az ezt megelőző füzeteket pedig irodalomtörténeti adalékoknak, amiket a költő életpályájának forduló-

pontján, a Medvetánc összeállításakor esztétikailag megtagadott, miknek tehát a függelékben van a helyük.

A Medvetánc megjelenésének évében József Attila a Korong-utcában lakott Judittal, a város peremén, a zuglói halálsorompó és a MÁV pályaudvarok közötti síntelep környékén, szívszorongatóan barátságtalan, jórészt kiépítetlen vidéken, úri külsejű kertes villában, illetve annak teteje alatt, a villa padlásán. A lakás parányi volt, de Judit értett hozzá, hogy meghitté tegye. Itt már nem volt menekülhetnékem, mint annakidején. Többször voltam vendégük s meghatva gondolok vissza a hosszú téli estékre, miket hajlékukban töltöttem. Attila évekkel fiatalodott meg ilyenkor. Homlokáról elosztattak a fellegek, derűs és játékos volt, mint ifjú éveiben. Judit kiadós vacsorát szolgált fel, bor is került az asztalra, mind a kettőjükből áradt a barátság és a vendégszeretet. Náluk ismerkedtem meg Fejtő Ferencel (aki később a Szép Szóban jutott szerephez), pár nappal azután, hogy a Medvetánc, József Attila nyomdatechnikailag is „mutató” kötete — megjelent. Áhitattal lapozgattuk az „uraktól kapott pénzen vett papíron” nyomott, szépen kiállított kötetet.

— Milyen költő vagyok? — incselkedett Attila Fejtővel.

Fejtő összeráncolta homlokát. Gondolkozott.

— A Nincsen apám, sem anyám idejében érdekes költő voltál. A Medvetánccal az igen jelentékeny költők sorába léptél.

— Szóval nem tartasz *igen nagy* költőnek?

— *Igen nagy*nak *nem*, — mondta Fejtő.

Nem volt igaza. Épp oly kevéssé, mint a Baumgarten-alap kurátorának, aki mikor szemére vetették Attila mellőztetését, azzal védekezett, hogy József Attila nagysága kevéssel halála előtt írt verseiben bontakozott ki. Ha azt mondta volna: teljes félelmetességében, akkor igazat adnék neki. De hogy a Medvetánc megjelenése után is kétségei vannak még, latolgatja, vájjon a versek szerzője megérdemise egyáltalán, hogy foglalkozzanak vele, ez mindennél jellemzőbb arra a szellemre, amelyben az állítólag szabadszellemű, független irodalmi ítélőszék József Attila idejében tevékenykedett.

Ezt leszögezve, mi is elismerjük, hogy József Attila csak a Medvetáncot követő életszakaszában emelkedik arra a tragikus nagyságra, amelyet személni csak szorongva lehet. Ami következik — a csontvázember józan bolyongása a magány jégvidékein — a megvakított Oedipus velőtrázó panaszai — már annyira világontúliak, hogy ámulatunk félelemmel és szánnalommal keveredik. Mert e művek egyúttal e ritka szellem felbomlásának formába kalapácsolt dokumentumai. Az örületroham tüneteiben papírra vetett utolsó versei, melyekben szelleme, mielőtt végképpen összeomlana, magának a felbomlásnak a processzusát örökíti meg, idegenkedő, suta csodálattal töltik el az olvasót. E verseit csak bámulni lehet; szívünkben dédelgetni, dűnynyögni őket, vagy akár csak kedvelni, semmiképpen sem.

A Medvetánccal másképpen vagyunk. Abban sem hiányosnak a sötét regiszterek, sőt a settengő örület ott is kiütközik imitt-amott, összhatása azonban mégsem leverő, hanem üdítő, felemelő, élet-hitet adó.

Így hát akármennyire igaz is az, hogy költőnk utolsó kézjegyéig fejlődik, nem kevésbé bizonyos az is, hogy — nemcsak virtuálisan, de kifejezetten — már a Medvetánc idejében is igen nagy költő. Nemcsak nagy verseiben (Külvárosi éj, Téli éjszaka, Elégia, Óda, Szappanos víz, Iszonyat), hanem a kötetbe felvett korábbi, kisebb lélegzetű verseiben is. Stílusa szinte versről versre egyszerűsödik s ugyanabban a mértékben súlyosbodnak tartalmai. De e fejlődés egyben elfordulás is a morál felé attól a költői világtól, amelyet a valóság átvarázsolásával alkotott.

Kíséreljük meg utoljára, példával illusztrálva, kifejezni, mit ért, mint költő, mit és hogyan valósított meg, mit akart, amikor még csak költő volt; poète-poète, (így különböztetik meg a franciák a Nerval és Rimbaud vonalába eső költőket, kik a máskép kifejezhetetlent villantják fel látomásjellegű versoraikban.)

A költő — s így a fiatal József Attila is — olyan állapotokról számol be verseiben, miket más-ként közölni már csak azért sem lehet, mert azok a pusztá közlés szempontjából érdektelenek. Mert, mi az, amit a költő közöl, helyesebben kifejez? Egy szerűen az, hogy él. Azt is elmondja, hogyan, de úgy, mint aki erre és ezzel együtt az egész világra

most eszmél fel éppen, miközben mondja. Célja természetesen nem ez, — őt a szavak végül engedékenységbe lágyuló ellenkezése izgatja, miközben rájuk kényszeríti akaratát, — valamint, hogy természeti jelenségek felidézésével és közös emberi állapotokra való hivatkozással értékke varázsolja azt az élettani pillanatot, amelyet belső gazdagsága miatt érdeemesnek tart megörökíteni. A versírás értelme tehát egyáltalán nem az, aminek a hideg értelmesség szempontjából tetszik; létjogosultsága mindig a *hogyan*, soha a *mi*, mert az a versből kifejtve sehogy sincs arányban azzal az erőfeszítéssel, amibe megfogalmazása a költőnek került.

A költő olyan összefüggéseket önt formába, amelyek a közlés szempontjából céltalanok és értelmetlenek. Világosítsuk meg egy verssor elemzésével a mondottakat.

A sor az alábbi versből való:

*Vas-színi égboltban forog
a lakkos, hívös dinamó.
Oh, zajtalan csillagzatok!
Szikrát vet fogam közt a szó —
Bennem a múlt hull, mint a kő,
az úrön által hangtalan.
Elleng a néma, kék idő.
Kard éle csillan: a hajam.
Bajszom, mint telt hernyó terület
elillant izű számra szét.
Fáj a szívem, a szó kihül.
De hát kinek is szólnék.*

A sor, melyet kiragadunk, es:

Kard éle csillan: a hajam.

Előbb azonban ügyeljünk a következőkre: „Költő szeme égről a földre villan”: néha a legelvontabb megismerést fejeli ki a köznapi életből vett képek közvetítésével, máskor a köznapi apró-cseprő tapasztalatai váltanak ki metafizikai borzongást belőle. A tapasztalat, melyre e gyönyörű sor támaszkodik, a lehető legköznapiabb. A költő ősz hajszálakat fedez fel hajában. Az is lehet, sőt valószínű, hogy hajvágás közben figyelmezteti a borbélysegéd: „Őszülni tetszik, szerkesztő úr”. Mert anélkül, hogy szó volna erről, szinte hallani az olló csattogását s a hullást is a villogó szerszám körül. Hullás és villanás víziója, mely mögött minden villanás és hullás felvillan, mint mindennek végzete.

(„Alles was entsteht, muss vergehen.”) A villanás és ezüst társítása gyakori verseiben:

*Ezüstös fejszesuhánás
játszik a nyárfa levelén.*

(Lassan, tűnődve)

*Ezüstderuvel ráz a nyír
egy szellőcskét. . .*

(Nyár)

Mint ahogy a kéket késsel és hideggel asszociálja:

*Ily gyorsan betelik nyaram.
Ördögszekéren hord a szél —
csattan a menny és megvillan
kék, tünde fénnel fönn a tél.*

(Nyár)

*Bankárok és tábornokok
ideje ez, jelen idő
ez a kovácsolt hideg,
e villanó, e késidő.*

(Fagy)

De óvakodjunk visszafordítani prózára, amit a költő érzékfeletti érzékiséggé finomított. Amit bizonyítani akartunk, csak az, hogy legszeszélyesebbnek tetsző képei sem fedezetnélküliek, mert mindegyik igen reális, kicsiny és többnyire szomorú felfedezéseket ötvöz igen személyes módon személy telén érvényességű szépséggé. Írjuk le mégegyszer: a művészetben nem a mi számít, hanem a hogyan. Az igazán nagy költő a legsilányabb anyagból is fel tudja építeni a világegyetemet. A kiöntött szap-panosvíz semmicske borzongása az udvar vörös tégláján, amint apró, reszkető csápokkal vonaglik, fel-alá futkosva, mint a rab, megtorpanva minden kis akadály előtt, ennyi elég a költőnek, hogy tehetlen vergődésében minden dolgok sorsát érezze:

*az én furakvó lelkemet
is megrezgeti vergődése,
én is szállnék s szállna az ág,
a ház, a szalma, a felhő és e
sok egymáshoz kötött világi*

Ezt csak igen nagy költők tudják. És József Attila igen nagy költő volt már akkor is, amikor a magyar írók konckiosztó hivatalának egyik székálló legénye ebben még kételkedett.

Hangja irodalmunkban kezdettől fogva egye" dűli. Nem emlékeztet sem Petőfiére, sem Csokonaiéra. Lénye s érzésmódora bonyolultabb, mint azoké volt. Adynál egyszerűbb, de tudakosabb. Villonra sokszor emlékeztet, de úgy, mintha annak Maurise Sceve írta volna át a verseit. Pajzánsága, humora — akasztófahumora — ifjúkori verseinek jámborsága s cinizmusa rokonhangú a Testamentum költőjével. Ő is elénekelhette magáról gyorsan rebbenő ifjúságát siratván:

*Allé s en est, et je demeure
Triste, failli, plus pir que meure
Qui n'ai ni cens, rente, n-avoir!*

*Talán eltűnök hirtelen,
akár az erdőben a vadnyom,
Elpazaroltam mindenem,
amiről számot kéne adnom.*

*Már bimbós-gyermek testemet
szem-maró füstön szárítottam,
bánat szedi szét eszemet,
ha megtudom, mire jutottam!*

¹ En escripant ceste parole, A peu que le cuer ne me fent.

*Ifjúságom, e zöld vadont,
szabadnap hittem és öröknek
és most könnyezve hallgatom
a száraz ágak hogy zörögnek.*

(Talán eltűnők hirtelen.)

EMLÉKEK FARKASVERMÉBEN

1936 telén az Abbázia kávéház, emeleti külön-helyiségében kis társaság tanácskozott. Irodalmi klubot akartunk alapítani, Kosztolányi Dezső lett volna az elnöke. Az értekezleten egyikét személy kivételével mindenki megjelent, akire számítottunk; már széjjel akartunk menni, amikor — néhány perccel éjfél után — József Attila megjelent Ignótus Pál kíséretében. Engem kerestek. Félrevontak és ünnepélyesen bejelentették, hogy lapot indítanak. Havi folyóiratot.

Annyi lapalapítási tervezgetésben volt részem, hogy nem vettem komolyan bejelentésüket. Ez egy szer tévedtem. A klubból semmi sem lett, de a *Szép Szó* megszületett.

Nevét József Attilának köszönheti, aki a következő sorokban indokolta meg azt: „Szép Szó magyáruul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött *érvet* jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, hanem éélünk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az em-

beri érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásra utaltság eszmélete érvényesül. Fellépésiünkkel, írásaikkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az; emberi egység igényét próbáljuk ismét életrehívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, magamagát fegyelmező, rendbe foglaló szabadságot.”

Néhány hét múlva már résztvettem az első szerkesztősi összejövetelen. Megbeszélésünk elvi jellegű volt. Céljainkat József Attila idézett szavai világosan meghatározták. A szellem eszközeivel visszautasítani a szellemi szabadság ellen irányuló támadásokat, ellenállni ahogy s amíg lehet, az ár ellen úszni, a nép és a falu kultuszával szemben fenn tartani a városi, az európai szellem szemléleti formáit és kifejezésmodorát, bevallatlanul pedig módot adni József Attilának arra, hogy fesztelenül fejezhesse ki magát, olyan keretben, melynek ő a központja. Ezt nem is fejtettük ki ebben a formában, de Attila tudta, mit várunk tőle és beváltotta személyéhez fűzött vártakozásunkat.

A szerkesztői rang — ha csak átmenetileg is — helyreállította kibillent önérzetét. Mint mindenkit, aki tintát, tollat kért a feketéhez, eddig is szerkesztő úrnak titulálták a Japán kávéház pincérei, de immár nem bitorolta a címet, az volt, szerkesztő, még hozzá olyan folyóiraté, mely első számától az utolsóig harcolt, bár eredménytelenül, de mégsem egész hatástalanul.

Életének külső folyása is megváltozott. Egyebek között elszakadt Judittól. Nehéz szívvel szánta

rá magát, bár az elhatározás már oly régóta megérett mind a kettőjükben, anélkül, hogy erejük lett volna megvalósítani. Végre megtörtént: csendben, tragédia nélkül. Attilának, sajnos, nem sok jót hozott. Judittal nem akart és nem tudott maradni, — nélküle még rosszabbul érezte magát. Vele senki sem törődött többé, csak a verseivel.

Judit sorsa elválásuk után sem hagyta nyugton. Hozzá intézett versében bánatosan üzeni:

*Egyedül alszom én is. Húzódkodj össze
s rám ne haragudj!*

Egy hátrahagyott írásában szőke kalászhoz hasonlítja, magát meg — „gyilkosát” — sarlóhoz.

*Jutkám, csapódj! én szép szőke kalászsom
kömnyez! Potyogtasd búzaszemeid!
Tested már nem lesz lágy fonott kalácsom.
Lehull a sarló. Hát majd felveszik.*

Mintha róla mintázták volna a mondást: „cselekedj akárhogy, meg fogod bánni! Sajnálta, hogy elhagyta Juditot. Akármilyen szűkösen éltek is, vacsorával várta, volt otthona, nem egyedül bújt az ágyba éjszaka s valaki csöndesen szuszogott mellette, ha szorongató emlékekkel küzdve, éberén, özszeráncolt homlokkal maga elé meredt a sötétben s gondolkozott.

Most újra úgy élt, ide-oda hányódva; mint tíz évvel ezelőtt, mikor Pestre került. Pár hétig Ignotus

Pálnál aludt, onnan egy Teréz-körúti panzióba vitette holmijait, mely felerészben nővére tulajdona, majd a Teréz-körúton bújt meg, aztán leutazott Balatonszárszóra abba a nyaralónak átkeresztelt parasztházikóba, ahonnan másfél év múlva a halálba rohant. Ez volt az utolsó szép nyara. Lesülve, meghízva, frissen tért vissza, büszkén szép verseire, melyekbe belevarázsolta a gazdag nyár minden sugarát és hevét. Az ümepélyes bemutatóra „házavátás” ürügyén magához rendelte barátait. Elsőnek érkeztem. Körúti bérházban lakott, albérleti szobában, a második emeleten. Éppen be akartam csengetni, mikor megpillantottam az ablakon keresztül szobáját s őt is. A díványon feküdt, kinyújtózva, mozdulatlanul. Azt hittem, alszik. Percekig néztem az ablakon keresztül. Nem aludt: gondolkodott. Megérezte, hogy nézem, felém tekintett, felkelt, beengedett. Aznap költözködött. A könyvespolc zsúfolva volt lakóelődjének könyveivel, fasiszta és nemzetiszocialista irodalommal. Attila könyvei — marxista és freudista munkák — az asztalon tornyosodtak. „Két világ” fogadott mosolyogva a két könyvhegy között.

Rövidesen megérkeztek a többiek: Ignótus Pál, Remenyik Zsigmond, Fejtő Ferenc, Horváth Béla, Erdős Jenő, Hatvány Bertalan s mások. Attila felolvasta verseit. Mégegyszer újrátunk egyhangúan. Attila meg volt illetődve sikerétől. Őszinte, meleg siker volt.

A versek szerelmes versek voltak — egy sokat csalódott férfi józanul érzéki, kissé kesernyés

visszaemlékezései egy kedves, de jelentéktelen nyári idillre, mely úgy foszlott szét, ahogy kerekedett, könnyen, súlytalanul.

*Szemüveg volt az orrán,
az alól nézett énám
s amikor magamhoz szorítottam, a szemüveg
alatt hunyta le a szemét...*

*Szívemben bizony kín dült,
mikor a vonat indult,
de nem sokat merengtem,
esett, hát hazamentem.
Száz gramm dohányt hagyott rám,
hogy legyen cigarettám
s nem álmot, hanem alvást,
Nem látjuk többé egymást.*

Egy másik versében a századeleji költők módorában éneklí meg — egy szürrealista Kazinczy negédességével — a könnyű idillt:

*Még nyugtalamul forgott nagy lágy habokon az éj
a tónak alatt hűvös öblögetési kotyogván
én nyugtomat ott leltem piros ölben, amint a szeszély
meg a természet gyönyörűm lecsapott rám.*

*Én fáztam előbb, mert ősz volt már s aki emberi lény
az mind szomorú, mikor újra tanulna remegni;
kettős remegés tölt: vágy s hűvös árnyak, kgy ősz
elején,
mikor elkezdnek a szelid öregek köhögetni.*

Ilyen volt az utolsó nyara — könnyű, fehér ruhában — kötekedve búcsúzott a boldogságtól, mely utolszor csókolta homlokon.

Ki volt az utolsó nyarának kedvese? Attila nem árulta el. Csak egy levél őrzi emlékét, Szárszóról küldte Attila után. „Tegnap este nálad voltam, betekintettem a szekrényedbe, üres volt. És tudod, mit láttam a szekrényben? Egy ingnek a lehulló, elszakadt karját, mint egy eltemetett emberét! Azóta sírok!”

A levelet a költő nővére mutatta nekem, magából kikelve, néhány nappal Attila temetése után.

„Ki volt az — kérdi könyvében —, aki úgy szerette Attilát, hogy megérezte, mi áll előtte?”

Maradjon titok.

1936 május 22, péntek, nyolc perccel dél előtt. A kávéházakban ilyenkor csökken a forgalom. A reggelizők már széjjelmentek, a feketézők csak később állítanak be, egy óra, két óra körül. Mindössze néhány ösvendég tapad a helyén, mint a mélytenger csigája és polipja a szikladarabhoz. Egyedül göbbednek, zárkózottan, megközelíthetetlenül. Három pohár víz áll az asztalukon, előttük papír és tinta. Nem nehéz megállapítani kilétüket. Aki folyamatosan ír, az ajánlkozó állástkereső, vagy jelentését szövegező ügynök, aki félóra hosszat révedezik, idegesen firkál valamit, aztán keresztülhúzza, az író.

Csend van, mint a zöldesen derengő tenger fenéken. A pincérek a lassított felvételek méltóságával cserélik az újságokat.

Sovány, sutabajuszu, kiugró ádámcsutkája, komor férfi tűnik fel, hóna alatt dagadásig tömött aktatáskával. Nem néz se jobbra, se balra, áthalad a helyiségen s hátul, a kártyázó asztalok közelében megszokott helyére ül.

Arca a szokottnál is gondterhesebb. Analízisről jön, négyre fogorvosa várja. Nemrégén a fejébe vette, hogy testileg-lelkileg rendbehozza magát. De dühös indulatok fenekednek lelkében. Nincs megelégedve sem magával, sem az orvosaival. Azok csak babrálnak s rontanak rajta. Fogcsikorgatva fogyasztja reggelijét.

Aztán kinyitja a táskát és vaskos füzetet húz elő. Akkora, mint egy üres könyv. Ezt akarja ma teleírni. Most nekiül, nem kel fel addig, míg tele nem írta — megszámozta előre — a százhetven lapot. Most leszámol múltjával, gátlás nélkül leírja minden érzését, minden gondolatát. Számot ad minden bajának miértjéről és eredetéről. Olyan őszinte lesz magához, mint még soha.

Tele is írta a füzetet. Az utolsó lapig. Kísérteties íromány. Életében senkinek sem mutatta. De akarta, hogy fennmaradjon, hisz módjában lett volna megsemmisíteni. Írása is arra vall, hogy másokra gondolt, mikor a munkának nekiült. Kaligrafikus betűkkel írt, széles sorközöket hagyva, mintha meg akarná könnyíteni a majdani tanulmányíró munkáját.

A füzet első oldalára ezt írta utólag:
„Szabad ötletek jegyzéke két ülésben.”

A következő oldalon megmagyarázza, mit akar:

„Az; a szerencsétlen, aki ezeket írta, mérhetetlenül áhítozik szeretetre, hogy a szeretet visszatartsa őt oly dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. Őt olyasmikért verték, amit soha nem tett volna, ha szerettek volna. Ő az a gyermek, akit nem szerettek s akit ezenkívül azért vertek, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik.”

Szavak villóznak előtte, gépies szótársításokai küszködik. Leír mindent, ahogy megfogadta. A lélekбúvár dolga követni társításait.

„Bál, bála, hála, hala, hal, meghal, meghallgat, halga csak hallga, megszólalt az anya, megütötte magad, fiam?”

Alig kezdett hozzá, felmerül kényszerképze, *a visszavonhatatlanul elvesztett mama.*

„Fáj, jáf, kár, rák, rokka, rokkán, rokkantak illetménye, a te anyád hadiözvegy, özvegy József Áronné, özvegy József Attila, sose lesz tele a füzet, dobd sutba, égesd el...”

Így megy ez ötven oldalon keresztül.

„Borzasztó, hogy az ember egyedül van, borzasztó, hogy van tudata. Csak azért van egyedül, vagy csak azt hiszi, hogy egyedül van. Kihirdette, a hír jó hír, kis hal jó hal, jó, ha meghal, mindegy, hogy ki hal meg, én vagy más, Bertalan vagy Tamás.”

Majd ellenállhatatlanul feltörnek gyermekkori emlékei:

„Én lementem volna a boltba, ha a mama nem

küldte volna vissza oly sokszor, amit hoztam, ez nagyon megalázó volt, hiszen én magam meg kellett ott, hogy nézzem, hogy jó-e az áru, azután, ha már elfogadtam, hogyan vigyem vissza. Meg az is oly megalázó volt, hogy én vigyek le egy tyúkot legelni egy térre s a többi fiúk kiröhögjenek. És megalázó volt a menhelyi szalmakalap is — már messziről hirdette, hogy menhelyi, a kabát is. A kalapot kicsipkézttem, nagyon megverték és nem tudtam mást hazudni, mint hogy nem én csipkézttem ki.

Másodszor is kicsipkézttem a szélét, ismét nagyon megverték.

Pedig úgy akartam otthon lenni — miért vagyok én menhelyi gyerek?

A mama eljött, aztán otthagyt. Én azt hittem, hogy haza fog vinni.

Az éjjel elképzeltem, hogy számba veszem a gázcsövet, nagyot szippantok, húzok belőle, aztán vége lesz. És olyan jó volt ezután nagy-nagy lélekzetet venni: élek.

Megvan a nyakam, nem vágta el a vonat.

Én bogaras vagyok.

Szerettem volna egy szarvasbogarat, hogy a gyufaskatulya elé fogjam.

Öcsödön rossz volt.

Kellett volna két kis ló, kis eke, kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis búza, minden arányosan hozzám, mint ahogy minden arányos volt a nevelőapámhoz.

Vájjon arányos-e most hozzám minden, ami van?

Istenem, látod, olyan csöndes voltam Monoron ...

Én egész életemben hiába törekedtem, hiába voltam jó, hiába voltam rossz. Talán csak azért szerettem a mamát, mert ennem adott, volt hova hazamennem.

Mátyás-tér 4. A P. rokonánál olyan jó felvágottat ettem mindig. Ő adott volna többet is, de szégyeltem volna már olyan nagyon sokat enni, amennyit szerettem volna.

Mi van ezen sírnivaló, más is szégyelli magát. Én másoktól tanultam szégyelni magamat.

Az Óriás-utcán mentem oda, mikor hoztam a tejet, a Szigony-utcán át. Olyan sokat bámeszkodtam az utcán. Sietni kellett volna, de Istenem, mért siettem volna?

Meg a klinikáról hordtam ebédet az ételhordóban. Meg a népkonyháról is, nem tudom, mi volt az az étel, amelyre emlékszem.¹

De kár, hogy édesanyám beteg volt. Talán most vagyok oly elhagyatott, mint akkor. Tizenhárom éves korom óta csak álörömeim voltak, csak azért örültem, hogy ne hököljenek vissza tőlem az emberek. Mihez is fogtak volna velem? Úgy tettek volna velem, mint én a mamával, amikor a klinikán feküdt, csontig tesoványodva. Nem ettem meg az ételt, ami ott volt kihűlve az éjjeliszekrényén, vagy talán ettem belőle mégis és ezért köpködök, mert ettem, vagy azt hiszem, hogy ettem, mindegy, itt

¹ Későbbi bejegyzés: káposztás rizs.

vagyok és nem vagyok, csak mások látnak, majd ha idősebb leszek, akokr még a rossz fogak is hozzájárulnak mindehhez ...

Ha azt akarom, hogy szeressenek, mindent el kell titkolnom, de akkor már nem szeretnek. Mert tudom, hogy azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem engem. R. azt mondta: „Téged mindenki szeret, hiszen a verseid te vagy. De a verseim nem én vagyok. Az vagyok én, amit itt írok.

Nemsokára indulnom kell. Mutatnom kell, hogy valaki vagyok. Jönnek egymás után kéziratokkal az örültek. Minek írnak? öncsalás, szélhámos-ság, olyan, mint forgót csinálni.

Estig ír, aztán háromnegyedrészen teleírt fü-zettel hazamegy, otthon ír tovább virradatig. Végre elmondott mindent, ami gyötörte. Hajnaltájt megnyugvás fogja el. Az analizisről nem tud lemondani, de be fogja csapni az orvosát. Hazudni fog neki, hogy hiszékenységéért megvethesse.

Kelj fel és járj — biztatja magát.

Azt hitte, hogy a papírra szögezett kísértetek megdermednek, mint a halálfejes lepkék az üveg alatt. S amikor — néhány hónappal később — művészi formákba öntötte komplexumait, azt hitte, meggyógyult.

Két válság hullámvölgyébe esett csupán.

A válság azzal kezdődött, hogy más orvoshoz ment analízisbe. Férfi helyett nőhöz. Ami számára kész katasztrófa volt.

Az történt, ami előrelátható volt: az, évek óta folyó analízis R-ral elsekélyesedett. R. nem tudta tartani a distanciát. Attíla fölébe kerekedett, az; analízis folytatásához nélkülözhetetlen feszültség az orvos és a páciens között fellazult.

Attila egyre pontatlanabbul járt fel R-hez. R. egyre kevésbé tudta, mit kezdjen vele, végül is megváltak egymástól.

Csakhogy Attilának már olyan szüksége volt az órához kötött kitérülködésre, mint a kábítószere-kapottnak az ojtásra. Gyötörni, marcangolni akarta magát, vagy a felfedező szenvedélye hajszolta még beljebb hatolni öntudatlanának füledt kamráiba.

Nem a sírok mélyén: halottaink bennünk bomlanak. Ne foglalkozzunk túlsókat velük. Sóvárag, irigyek, rosszindulatúak. Minden ellenükre van, ami az élőknek örömet okoz: a napfény, a holdsütés, a könnyű levegő, a gyümölcsök íze, minden ami kívül van, a boltozatos ég alatt, ami lélelzik, mozog, verseng, akar. Mindent gyűlölnék, amitől meg kellett válniuk. A halottak irigyek és keserűek.

Jaj annak, aki leszáll közéjük, mert körül-nyüzsgik, egyelőre még testetlenül. Jaj annak, aki nek nincs ereje visszaparancsolni őket az alak-talanba, aki megilletődötten szóba áll velük, mert egyre követelőzőbben esengenek. Pókháló finomságú emlékszálakkkal kötik magukhoz a kíváncsis-kodót. Már visszatérhet az élők közé, felrántja magával a halottakat s azok nem tágitanak többé mel-

lőle, eleszik ételét, szavába vágnak, vitatkoznak vele. Az eleven mosolyog: oly gyöngék a szálak, áltatja magát. De a szálak befonják, mint a folyondár, elszívják az életerejét.

Évek óta bibelődik emlékeivel és végre megtalálja a formulát: arra áhítozik, amit gyerekkorában megvontak tőle.

Ám, ha egyedül ez gyötörné és nem szelleme széjjelmálásának előérzete, akkor az analízis nem volna eredménytelen. A belátás a gyógyulás jele. Mióta tudja, mi bántotta, az már nem is fáj anypyira. Hogy nem volt anyja mellett, mikor a halál megváltotta szenvedéseitől, hogy száraz szemmel ült a konyhaszéken, mikor vidéki útjáról hazakerült s a nagyon üres lakásban két ijedtarcú kisleány fogadta anyja helyett — ha büntudat gyötörte, hogy akkor nem sírt, a könnyeket, amikkel a halott mamának adósa maradt, elsírta később — a késő bánat emésztőbb, mint a rögtöni. Többet tett: — újjászülte vergődéseiben. A Medvetánc kötet versében a beteg, töpörödött asszonyka, mint egy megélemedt görög szobor halad fel kosarával a padlásra, magasztosan, mint egy istennő, kékítőt önteni az ég vizébe.

A vers tárgyilagossága, formai tökélye Apollo győzelme Dionysos felett. A költő, életének egy ünneplés pillanatában végre tökéletes érzékiségű, ritmikus, plasztikus ábrázolásban fejezte ki, amit eddig csak sejtett, de nem tudott kimondani.

*Már egy hete csak a mamára
gondolok mindig meg-megállva.
Nyikorgó kosárral az ölében,
ment a padlásra, ment serényen.*

*Én még őszinte ember voltam,
ordítottam, toporzékoltam.
Hagyja a dagadt ruhát másra
engem vigyen fel a padlásra.*

(Mama)

Most leírta s meg is értette: hogy a felnőtt nem sóvároghat arra, hogy ölben hordják, és a kicsik privilégiuma — felnőttnek lenni annyit jelent: arra vágyódni, ami objektív érték, annak az; akarátát érzelmesíteni.

Amennyiben az analitikus kezelés célja megszabadítani a beteget infantilis eredetű s jellegű kényszereszméitől és törekvéseitől, mik érdekeit keresztezik, akkor József Attila kezelőorvosa hiánytalanul eleget tett annak, amire vállalkozott. A hatéves kúra feladatát tiszta fejjel végső, felelős férfivá tette Attilát. Azzá, aki lenni akart. Ez a megállapítás megcáfolja azt a legendát, mely szerint Attila „az analízisbe bolondult bele”. A legenda a Nagyön fájl kötet verseire és az azokat kiváltó élményekre támaszkodik. E versek (részben) csakugyan egy örült megnyilatkozásai. Ennek azonban más magyarázata van.

Mindenek előtt el kell élesen különítenünk egymástól Attila első és második analízisét. Hogy

Attilának mi volt a panasza, mikor kezeltetni kezdte magát s mik voltak azok a kényszerképzetek, miket a kezelés felszínre hozott, nem tudom. Mindenestre sok szó esett anyjáról, akit korán elvesztett. Ezekkel az emlékekkel szembenézni eddig sem vonakodott. Már korai verseiben szóvateszi anyját, annak nyomorúságos életét stb. Amennyiben büntudatot érzett irányában (amit nem hiszek) az analízis megszüntette azt. A Mama vers klasszikus tárgyilagossága is azt bizonyítja, hogy amikor a vers megszületett, már minden zavaró mellékérés nélkül emlékezik vissza gyermekkorára, művészi tudatossággal örökíti meg anyja emlékét — aki minden egyes lépcsőfokkal távolodik a valóságtól s az utolsó szakaszban látomássá szublimálódik. József Attilának nemcsak neurotikus komplexumai voltak, mint többé-kevésbé mindenkinek. Igazi baján az analízis sem segíthetett. Az első kezelés során az „igazi baj” aludt. Benne volt, de nem mutatkozott, legalább is nem egyértelműleg. Kitörhetett volna, de nem tört ki; még nent érett meg rá, még nem fejlődött odáig. (Mindennek megvan a maga dátuma.) A szizofrénia a második kezelés során, de nem annak következményeképpen tört ki a betegen. Nem az analízisbe bolondult bele tehát, hanem, ha szabad ezt a formulát használnom, mint bolond kezeltete tovább analitikusan magát; s mint analitikus műveltségű bolond, az analitikus szituáció keretében tombolta ki, amíg lehetett, féküket szakított indulatait. „Az örült mindent elhagy, csak az észére vigyáz” mondta Karinthy. A mód, amellyel József

Attila utolsó pillanataig észszerűsíteni igyekszik viselkedését, mutatja, mennyire igaza van Karinthy-nak. Mint aki két veszedelem közül a kisebbiket választja: úgy kapaszkodott a komplexumaiba, amiktől tulajdonképpen már megszabadult.

Nem tudván az analízisről lemondani, orvost cserél — s egy fiatal nővel kezelteti magát. S ha most az új szituáció aktuál-konfliktusában megint az anyjától magára hagyott gyermeket játsza, ezt a magatartást nem a tudatlanja írja elő neki. Mondjuk ki durván: alighogy a végzetes áttétel létrejött, a betegség jogán tudatosan zsarolja orvosát, az öl-bevevés gyengédség-igényeivel, amit annál inkább tehet, mert az analitikus szituációból következik.

A szituáció döbbenetes, egyben groteszk. A fiatal orvosnő nemrég nyitotta meg rendelőjét, tele ambícióval, lelkesedéssel, kitüntetésnek tekinti, hogy József Attilát kezelheti. Zseninek tartja, zsenialitásnak bizarr képzettársításait és ötleteit. A szenvedély, mellyel kapcsolatukat érzelmesíti, kissé talán jól is esik neki, Attila meg úgy viselkedik, mintha a rendelő négy fala között minden szabad volna neki. Künn még csak hajlandó vagyok a felnőttet játszani, nálad gyerekek akarok lenni, hajtógatta. Ehhez az analitikus szituáció alapján joga van. És ő betű szerint ragaszkodik ahhoz, ami jár neki. Hogy az orvosnő nem veszi észre, hogy alakoskodik, hogy csak játssza a csecsemőt? Hogy vegye észre? Hogy jöjjön rá, hogy a szándék, amely betege magatartását irányítja, olyan lelki szétesés következménye, amin az analízis nem tud segíteni?

Mikor végre rájön, akkor Attilán a betegség már annyira elhatalmasodott, hogy zárt intézetbe kell vitetni. Úgy járt, mint a sebész, aki csak a műtőasztalon veszi észre, hogy a betegnek, aki a kórházba vakbélirritációval vétette fel magát, kiope-rálhatatlait rákdaganatja van.

A kezelés egy darabig simán ment. Attila elismeréssel nyilatkozott E. intelligenciájáról és intuitív érzékenységről. De már első, hozzá intézett verse ultimátum.

*Cyermekké tettél. Hiába növesztett
harminc csikorgó télen át a kin.
Nem tudok járni, nem ülhetek veszteg.
Hozzád vonszolnak, löknek tagjaim.*

*Etess, nézz — éhezem. Takarj be — fázom.
Ostoba vagyok — foglalkozz velem.
Hiányod átjár, mint huzat a házon.
Mond — távozzon tőlem a félelem?*

¹ József Attila legtisztább lánggal lobogó szerelmi verse hasonló csengésben csendül ki:

(Visz a vonat, megyek utánad,
talán ma még meg is találalak,
talán kihűl e lángoló arc,
talán csendesen meg is szólalsz:

Csobog a langyos víz, fürödj meg!
íme a kendő, törülközz meg!
Sül a hús, enyhítse étvágyad!
Ahol én fekszem, az az ágyad)

(Óda, 6. mellékdal)

Hatalmas vers, emelkedett hangú, formájában fegyelmezett, legszebb erejében költői eszközeinek. Nem gondoltunk semmi rosszra, amikor olvastuk. Később sem, mikor a kielégítetlenség kínjában shakespearei hangokon átkozta a nőt, aki „értette és mégsem akarta megmenteni”. Pedig ma már látom — meg kellett volna hökkenteniök, ha nem is minket, akik végre is csak „esztéták” voltunk, de legalább azt, akihez íródtak:

*Bogár lépjen nyitott szemedre. Zöldes
bársonypenész pikézze melledet.
Nézz a magányba, melybe engem küldesz.
Fogad morzsold szét; fald föl nyelvedet.*

*Mozdulatlan, hanyatt fekszem az ágyon,
látom a szemem: rámnézel vele.
Halj meg! Már olyan szótlannul kívánom,
hogy azt hihetném meghalok bele.*

És ha ő nem vette észre, hogyan gyaníhattuk volna mi, kívülállók, hogy Attilát a megőrülés veszedelme kerülgeti?¹

Kapcsolatunk természetéből következik, hogy

¹ Már az, hogy az olmaradt anyai gyöngédséget tekintő élete döntő faktumának, egy örült kényszerképzete. Amire áhítunk, azt részletesen, kompromisszumokkal, önmagunkat becsapó szimulatív szituációkkal, mit tudom én hogyan, valahogy kielégítjük. Ám Attila életében erre a törekvésre semmi se mutat. Ahogy az árnyékban sarjadt növényi kacsok addig tekergőznek, amíg kijutnak a napos oldalra — olyan alvajáró biztonsággal teremtik meg ösztöneink az igényeinknek megfelelő helyzeteket. Ezért gondolom azt, hogy a megrázóan felpanaszolt „mama”-hiány s az ebből fa-

én ismerhettem fel legkevesébbé, milyen súlyos Attila állapota.

Pedig akkoriban szinte naponta felnézett hozzánk, hosszan, behatóan, a legaprólékosabb részletezéssel elemezte, boncolgatta E. irányábani, egymást leromboló (ambivalens) érzelmeit.

— Fejezd be sürgősen életednek ezt a fejezetét — indítványoztam fásultan, mikor egy pillanatra elhallgatott.

— Miért? — kérdezte.

— Mert unalmas és sivár. Olvasd úgy ezt a versedet, mintha más írta volna („Az elmaradt ölelés miatt” volt). Már a hangja melléfog. A magas pátosz még jobban kiemeli a verskiváltó indulat köznapiságát. Nélküled ment el a koncertre! Értesz, ugye? Nem a vers ürügyét kifogásolom, az akármi lehet, hanem azt, hogy az ürügyet nem tudtad művésziileg közömbösíteni.

Taplószívű, szenvtelen aszkéta voltam, aki

kadó dédelgetésszükségletek, miket a töretlenül működő költői képzelet elmélyített és kiépített egy szétesett lélek tévképletei. Ha József Attila mélyösztönei arra áhítoztak volna, ami a költő a vágy teljesülés tetejének tekint, azok máshogy alakították volna életét. Legyünk faragatlanok: ha József Attila „el tudta volna tartatni magát”, amire, amíg „nem szállt el kedvessége”, bőséges alkalma volt, akkor eltartatta volna magát. Csakhogy Attilát nem az eltartatás hiánya bántotta, hanem az eltartatás kísértése — mert kísértés, nem más, majd látni fogjuk — s az, hogy e kísértéssel reménytelen helyzete folytán minduntalan szembekerült. Végül is esőmört kapott attól a kevéstől is, amit kapott. Am erről később.

Reális szerelmi kapcsolatai kifejezetten férfiasak voltak. Juddal, akit emberileg igen nagyra becsült, a dolgozók morálja alapján gazdálkodott s amikor nem keresett a verseivel, poggyászokat és csomagokat hordott, hogy a maga munkájával is hozzájáruljon háztartásuk költségeihez.

gyáván kitér minden elől, ami fájdalmas, kegyetlen, fenyegető, aki barátja „nagy baját”, amit neki gyón meg mielőtt világgá sikoltaná, csak abból a szemzőgből ítéli meg, használható-e az, művészileg? Lehet, lehet. Attila azonban nem háborodott fel észrevételeimen. Imádta a tárgyilagosságot.

Különben is: mindent tudott magáról, ami az analízis módszerével kibogozható, azt is, hogy „tulajdonképpen” nem akarja, amit annyira akar — elméletileg mindezzel tisztában volt — azzal is, hogy az egész E.-komplexum magyarázata az analitikus szituáció, mélyet noha homlokáig benne van „kellőképpen ítél meg”, azaz felette áll. Ami természetesen megint csak azt bizonyítja, hogy az analitikus szituáció kiéleződését az a patológus folyamat idézte elő, amely rövidesen teljesen szétroncsolta személyes öntudatát.

Néhány nappal később ismét jelentkezett.

— Igazad volt — kezdte el tompán. — Végeznem kell ezzel a históriával. De előbb megölöm mindkettőjüket.

Ettől a bejelentéstől sem estem hanyatt. Nem először közölte velem, hogy gyűlöli U-t, aki még csak nem is páciens, mégis igényt mer formálni E-re. Azt is bejelentette, többször is, hogy mind a kettőjüket megöli, sőt szegről-végre megbeszélte velem, hogy hogyan végez velük.

— Szóval megöli őket. Az is megoldás.

— Most meg — erősködött. S könnyek szívárogtak szeméből.

Késsel.

Ez meglepett.

Miért nem lövöd le őket?¹

Revolverre nem tellett. A kés is megteszi.
Konyhakés. Hosszú pengéje van.

Ráhagytam. Játszassa képzeletét. De egyre ugyanazt mondotta, s könnyezett.

Hosszú pengéje van . . . Előbb kiköszörültetem.

Halálosan unalmas vagy, Attila — fakadtam ki végre. — Beszélj értelmesebb dolgokról.

— Segíthetnél megfejteni egy versemet. A vége kész, de át kell dolgozni az elejét.

Igaza volt. A versnek csak a vége volt „kikalapálva”, ez a pár sor:

*nézz a furfangos csecsemőre:
bömböl, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre
növeszti körmét és fogát.²*

A vers eleje csetledezett-botladozott. Attila órák hosszat fűrt-faragott rajta, eredménytelenül. Végleges formájában sem méltó a végéhez.

Akkor az volt a meggyőződésem, hogy költőnek csak ilyen kérdéseken illik töprengenie: benne hagyja-e a versében a kasokat, a haramiákat és a farkasokat, vagy vesse-e ki őket, még ha a szíve

¹ Nemcsak te csóválod a fejed, — én is csodálkozom magamon, olvasó. Azt hittem, hogy Attila „csak beszél” — annyira távol állt tőlem a gyanú, hogy bolond.

² Magát tekinti furfangos csecsemőnek, de azt nem tudta, hogy az örület növeszti benne körmét és fogát.

beleszakad is, mert elevent írt ki, mihez, mint az anyja idétlen gyerekéhez, annál fájdalmasabban ragaszkodik.

Másnap felcsengetett G. E. Attila orvosnője és feldúltan közölte velem, hogy Attila fenyegetőleg lépett fel vele szemben, ő tehetetlennek érzi magát, csináljak valamit.

Kedvem lett volna azt felelni neki: „Wärsť net aufgstiegen, wärsť net abig fallen”; ehelyett azonban azt válaszoltam, hogy beszélni fogok Attilával, megpróbálom lecsitítani.

Megkért, hogy másnap este keressem fel s közöljem vele az eredményt. Egyébként is beszélnie kell velem Attila miatt.

Megígértem, hogy felkeresem és feljegyeztem az állónaptárra címét és telefonszámát.

Attila pár órával később beállított. Oly jókedvű volt, annyira meg volt elégedve új versével, amelyet megmutatni jött, annyira a régi, a derűs, fölényesen nyílteszű Attila volt, hogy fölöslegesnek tartottam eleget tenni a kényelmetlen megbízatásnak. Minek juttassam eszébe, amire szemmel láthatólag nem is gondol. Szelíd volt, mint az őz. Egyszerre csak a szobában fel- s alá járva megpillantotta E. címét és telefonszámát. Elkomorodott.

— Hát ez mi? — kérdezte.

Kénytelen voltam bevallani, hogy E. panaszkodott rá.

— Megkért, hogy csavarjam helyre a fejedet — folytattam.

Attila legyintett.

— Nincs arra szükség. Csak rá akartam ijeszteni. Nem kell semmitől sem tartanotok.

Másnap este E. elkeseregte, milyen lehetetlen helyzetbe jutott. Attila állapota romlik, ahelyett, hogy javulna. Ilyen esete még nem volt soha. Attila olyan tüneteket produkál, amik egészen túllépik az analitikus kezelés kereteit. Az a gyanúja, hogy betegsége egészen más természetű, mint aminőnek tartotta, ennél fogva más kezelést igényel. Viszont a kezelést sem meri kellő előkészítés nélkül félbeszakítani. Mit tegyen?

Abban maradtunk, hogy ritkítani fogja a kezelőórákat, addig lazítva a kapcsolaton, amíg az oly felületessé válik, hogy végképpen beszüntethető.

Hogy ezt mennyire sikerült keresztülvinnie, nem tudom. Az orvosnőt nem látogattam meg újra, Attila meg került. Én sem nagyon kerestem, megvallom. Mi vigasztalót mondhattam volna neki? Versei, ha szemem elé kerültek, szorongással töltöttek el. A vesztét érző ész vonaglott bennük a fölébe hajló téboly zöld kígyótekintete bűvöletében. Emberfeletti küzdelmekről számoltak be költeményei. Még nem tudja, mi történik vele, de sejti:

*Jaj, szeressetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom,
eszmém közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl
vicsorgok és ugrándozom ...*

Még megrendítőbb, mikor felismeri baját és szinte tudományos szakszerűséggel definiálja:

*Gondoljátok meg: ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit így hívtam: én
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom . .*

A kitörés körülményeiről később értesültem. Akik közelebbről látták, hallgattak. Ma sem tudom pontosan, mi történt. Attila állítólag mégis csak megleste E.-t U.-val, kabátja alatt konyhakést szorongatva, melyet mikor rájuk akarta vetni magát, kicsavartak a keséből. Attilát magát hetekig nem láttam. A Szép Szónál azt mondták, hogy a Siesta szanatóriumban kezelik, teljes eredménnyel rövidesen kijön. Minderre rossz volt még gondolni is utóbb, azért ilyen elmosódottak az emlékeim. Csak arra emlékszem, hogy aznap találkoztam újra Attilával, amikor elhagyta a Siesta szanatóriumot. Az estét együtt töltöttük, nagy társaságban, valahol Budán. A végén csoportosan vágtunk neki az éj” szakának, itt is, ott is leszakadt valaki közülünk, végül is egyedül maradtam Attilával a Széna-tér közepén. Igen rossz bőrben volt, kezében kis kézi-bőröndöt szorongatott.

— Most nincs lakásom — magyarázkodott.
— Mialatt benn voltam, kiadták a szobámat.

Meghívtam, töltse nálam az éjszakát. Fejét csóválta.

Kezet fogtunk.

Elindult valamerre egyedül. Nagyon esett volt, nagyon elhagyatott. Mélységesen sajnáltam. De mit tehettem?

És mit tehetett érte akárki más.

MÉG EGYSZER A SZEGÉNYSÉGRŐL, A VILÁGHIÁNYRÓL, KIEGÉSZÍTVE AZ ESZMÉNYI-ÉN ÉS AZ ÖSZTÖN-ÉN PÁR- VIADALÁRÓL SZÓLÓ ELMÉLKEDÉSSSEL

Egy rég olvasott kifakadás kóvályog emlékesében, miközben e sorokat írom: „értékeinket veszni hagyjuk” — panaszkodik a néhai halott” sirató és keserű gúnnyal hozzáteszi: „de temetni, azt tudunk”.

Sajnos még ez sem igaz. Temetéseink konvencionálisak. Akárki a halott, a búcsúztató ugyanazt a panaszt rezegteti: „A nemzet fizetetlen napszámosa voltál — nem méltányoltak érdemeid szerint — másnak jutott ami megilletett, a cím, a hivatal, a rang, nyomorban éltél, megtörc lélekkel mentél a halálba, mint legjobbjaink ...”

Mindig ez a meghatottan kongó, mindent összelapátoló és semmit se mondó halottsirató!

József Attilához, aki szétesettségében is józanul ítélte meg világi helyzetét, nem méltó ez a hamisan intonált siránkozás. Derűsen felelőtlen, játékos kísérletezésekre fordított sihederévei után férfikomolysággal tudatosította feladatát. Az osztályellentétet megszüntető közösségi rend kialakulását sür-

gette, mint egy magasabb szellemi kultúra elengedhetetlen feltételét; és amikor arra a meggyőződésre jutott, hogy a végcél megvalósításához a mozgalom eszközei elengedhetetlenek, azokkal kötött szövetséget, akik a forradalmi mezben jelentkező reakció első — egyelőre még csak ideológiai offenzíváját — iparkodtak kivédeni. E közösség lapjában jelentek meg József Attila politikai versei.

Lappangó betegsége, én-eszményének mindenben ellentmondó indulatai keresztezték törekvéseit. Az első *round*, értelmének a káosszal folytatott párvíadalában eldöntetlenül végződött. A Nagyon fáj kötet félig műremek, félig klinikai lelet. De nem hagyta letiporni magát, végül mégis ő verte a szí” gorú mérték bilincseibe, ő nyugózta mozdulatlan sorok rendjébe a féküket lerázó szörnyetegeket.

A Szép Szó ugyanabban a megbecsülésben részesítette költőjét, mint annakidején a Nyugat Adyt; a leghivalkodóbb helyen hozta József Attila levegősen szedett, mutatósan tördelt verseit, mögéje állt, ha bántották, mellette harcolt, amikor ő támadott.

Ha költői pályáját tekintjük, nem forog fenn kétség, hogy a Szép Szó-beli szerepe serkentőleg hatott rá. Más kérdés, hogy érezte magát személyileg. A kérdést nem én vetem lei, hiszen már a fogalmazása is annak a gyanúnak ad kifejezést, hogy oka lehetett a méltatlankodásra, ha annak nem is adott kifejezést.

A vád, melyre célzok, ez: a költőt kihasználták, az embert pusztulni hagyták.

A politikai befogás vádját, mely a következők alapján amúgy is elesik, válasz nélkül hagyom. Ami a másikat illeti: miért kellett volna József Attilán *segíteni* — nem a betegen, mert annak érdekében minden igénybevétetett, amivel az orvosi tudomány szolgálhatott, hanem a költőn — miért tartják ter mészetesnek, hogy a költőt *támogatni* kell?

József Attila ezt nem találta soha természetesnek. Képmutató, üres szólamnak tartotta, koldus-sírámnak, melyet azok hangoztatnak, akiknek a költészethez semmi közük. A költő — az igazi — furcsa lény. Amikor és ameddig költő, villámokkal hajigálózó félisten, társadalmi kritériumokkal meg nem határozható, társadalmi keretekbe be nem illeszthető, egyszerű valaki, öröm és veszedelem — mert rombolva épít, törvényt téve azon, ami van. Hogy támogathatnák hát a kortársai? Szép Ernő írta egyszer Adyról, még életében: „Olyan nagy költő, hogy aranyfogaton kellene körülkocsikáztatni az országban.” Miért ne! De akkor más verseket ír, mint amilyeneket írt.

A másik közhely: szenvedés és nyomor ihletik a költőt, ép oly hamis. Goethe, Byron, Arany János nagy költők, noha nem voltak elviselhetetlen anyagi gondjaik, más, nem kisebb költőknek voltak. A probléma nem itt van, hanem ott, hogy aki szünet nélkül nyomorult bajokkal viaskodik, annak nagy és felemelő remekművek létrehozásához nincs ideje, sem kedve, sem ereje. S ha száz évben egyszer mégis megtörténik, hogy valaki emberhez méltatlan helyzete dacára nagy művekkel ajándékozza meg em-

bertársait, — nos, ez az a kivétel, amely megerősíti a szabályt.

A költőt — a mai rend keretén belül — támogatni nem lehet. Ami nem azt jelenti, hogy nem részesül támogatásban. A társadalom — még a mai is — értelmes és jóhiszemű. Ott van, hogy mindjárt példával is szolgáljak, a Magyar írók Gazdasági Egyesülete. Ez az intézmény készséggel segít minden költőn, mihelyt igazolja, hogy a segély házbérre, villanyszámlára, vagy gyermekkocsira kell. Hogy e gondok nem kifejezetten költőiek? Az egyesület a költői hivatást segélykérési jogcímnek fogja fel. Foglalkozásnak, ami nem foglalkozás. A költő csak abban az életszakaszában szorul anyagi s még inkább erkölcsi támogatásra, amikor *még* nem az, aki lesz, vagy lehet¹ — ebben a fázisában felbecsülhetetlen az értelmes támogatás. De amikor már költő, minden külső beavatkozásra, legyen az mégoly jóindulatú, kiszámíthatatlanul reagál. Mert érzékeny, gyanakvó, nehéztermészetű.

A tehetségére joggal sokat tartó, komoly, önérzetes, harminc éven felüli József Attilának nagyon fájt — nem az, hogy szegény —, hanem hogy *annyira* szegény. Meg is kísérelt mindent, hogy javítson állapotán. Nem sikerült. A szegénység úgy tapadt az életéhez, mint csizmához a sár. Szégyenletesen, nevetségesen szegénynek érezte magát.

Segítséget azonban nem várt senkitől. „Lehet-e a nyomorgó írókon segíteni? — kérdezték tőle

¹ S amikor már nem az.

egy ankét során. Nyilatkozata határozott volt: „Nem hiszem”. Íróink nagyrésze azért nyomorog, mert nincs társadalmi jelentőségű mondanivalójuk, ennekfolytán nem érdeklik a publikumot. Annak viszont, hogy íróink nem tudnak a nyilvánosság-nak egyébbel szolgálni, mint érdektelen életkörülményeik únos-untiglani ecsetelésével, kétségbeejtő nyomoruk az oka. Annak az írónak, aki a közönség irodalmi igényeit ki akarja elégíteni, a kor általános problémáihoz kell hozzászólni, ami higgadt ítéletet, nagy tájékozottságot, szóval bizonyos minimális jólétet igényel, amivel a hazai író nem rendelkezik. „A kiadók pénzsóvár üzletemberek és kapva-kapnak minden művön, mely hasznot hajtónak, tehát olyannak ígérkezik, ami a fogyasztók szükségleteinek megfelel. A kiadók nem abból élnek, hogy jó műveket adnak ki, hanem abból, hogy kiadnak. A szerkesztők panaszkodnak a jó anyag hiánya miatt, de a lapok előfizetői is és mindazok, akik magyar könyveket is szeretnek vásárolni... Valószínű, hogy közönségünk azért találja megfogóbbnak a külföldiek műveit, mert azok írói nagyobb biztonsággal vesznek lélekzetet... A közönség szereti a művészi feleletet érzelmi problémáira és hálásan fogadja akkor is, ha tudja, hogy ez a felelet illúzió, íróink többsége azonban nem képes válaszolni, mert nincsenek a közönséggel közös élményei, melyeket megformálhat; nem termelhetnek a valóságos szükségletnek megfelelően, mert nem ismerik a valóságos szükségleteket. Minder intézményes segítség, mely nem műveket jutalmaz, amely az író, pusztán

azért, mert író, átsegíti az élet nyomorán, meghosszabbítja az írói ál-életet.”

Íme, a *circulus vitiosus*, melyből nincs kiút. Talán lesz máshogy is. Majd ha a kenyér és a tej nem kerül pénzbe, mert nem keresleti, hanem közszükségleti cikk lett, majd ha az író közvetítő kizárásával találkozik a publikumával — az olvasók előfizetnek a műveire — majd ha nem a kapitalizmus törvényei szabják meg a mit és hogyan... akkor bizonyára a költő is azt a szerepet játszhatja az ősz* ezességen belül, amelyre hivatott.

A Szép Szóhoz való helyzete egyértelmű volt.

Ketten alapították Ignótus Pállal. A lap fele részben szellemi tulajdona volt. A kiadás terheit József Attila kiadója, Cserépfalvi Imre viselte. Később báró Hatvány Bertalan is hozzájárult a szemle fenntartásának költségeihez, de nem vállalt konkrét kötelezettségeket. A báró egyébként India művészetével, a keleti népek kultúrájával foglalkozott, könyveket publikált, írónak számított. Fiatal ember volt: Attila barátja.

Csodálatos, hogy József Jolán, aki megrendítő őszinteséggel s még a kényesebb vonatkozásokban is tiszteletet keltő tárgyilagossággal írta meg szerengetlen fivére életét, a Szép Szó körüli viszonylatokat elfogult értesülések alapján tárgyalja.

„A nyomorgó költőnek állítólagos barátja is van, aki meghívja olykor. Ezekre a látogatásokra gyalog baktattak a Korong-utcából Budára, a báró

villájába. Egy alkalommal Attila nem evett reggel óta semmit: sem ebédet, sem vacsorát. A báró inasa koktélt hordott körül a vendégeknek. Attila, aki a legszívesebben egy darab kenyeret kért volna, itta az erős italt és szívta az ópiumos angol cigarettákat. Amikor elmentek, rosszullét fogta el a szabad levegőn, de tartotta magát. Még messze volt az út hazáig. Otthon a fűtetlen szobában leült. Forgott vele a világ. Fejét két tenyerébe szoritotta és azt mondta Juditnak:

— Tudod mit szeretnék tenni? Kimenni a temetőbe. Kiásnám az anyám sírját és szétverném a koponyáját! Miért hozott engem erre a világra!”

A történet tárgyi hitelessége kétségtelen. Csúpan arra akarok rámutatni, hogyan szubjektivizálja a valóságot az előadás, nem szándékosan, nem tudva-rosszhiszeműen, csak úgy, mint minden beszámoló azt, amit közöl. Minden azon múlik végső soron, hogyan áll a regisztráló ahhoz, amit felvesz; közlőről vagy távolról veszi-e fel a jelenetet; melyik pillanatban kattintja a lencsére a záróredőnyt, mit retusál bele felvételebe szóra-fordításával és hangsúlyaival. Minden közlés, még a legeltökéltebben tárgyilagos is, magában hordja a közlő jellemét és elfogultságait.

A József Jolán könyvéből idézett jelenet elsőkézből való. Judit mesélhette, aki a jelenet tanuja. Ettől olyan látomásszerű, mint egy néma film — az ember szinte látja a fekete-fehér villanásokat — Attilát a karosszékekben, kábultan az ópiumos cigarettáktól, az inast a koktéltálcával, premier plan-ba

nagyítva azokat a mozzanatokot, miket a szemtanú emlékezete az este lefolyásából kiragadott. Judit indulataival regisztrálta észleleteit — hazagondolva, párhuzamot vonva — s ettől ökölbeshorult a keze. A házigazda ellen? Mivel elmulasztotta megkérdezni tőlük, ettek-e? Nem és igen, ne faggassátok, mert sírvafakad. Ott ült a körben, sötét gondok kerülgetik, Attila a ruhájára szórja a hamut, holnap kefélhetem, hogy tud irodalomról vitatkozni, mikor kikapcsolták a villanyt és nem érti, hogy Attilával nem forog a világ, ő nem szédül bele a van és nincs gyötrelmes szembenülésebe, neki mindez csak formula, a kapitalizmus önellentmondásai, Marx korrigálva Freud-dal, a bárónak férfieszménye Ghandi — s közben koktéllal becsüli vendégeit — *suum cuique* — a báró koktéllal szolgál, Róbert bácsi köménymagos levessel — ki-ki amivel tud — és közben mindenkit büntudat mardos, engem miattad, téged miattam — világghiány.

Oldalakon át elemezhetném a szereplők viszonyát, ahogy eszméikkel — téveszméikkel — összemérik egymást, de engem csak Attila érdekel, aki hitte, amit leírt. „Félek a játszani nem tudó emberektől — írja — és mindig azon leszek — fogadkozik — hogy az emberek játékos kedve el ne lanadjon ...” Judit nem volt játékos kedély. Gazdagnak lenni bűn volt a szemében. Ám Attila szerint — a freudizmussal korrigált marxizmus szerint — a megbocsátani-nemtudás gyötrelmesebb a sérelemnél... Hát még ha az ember kérdi is azt, aki — dogmatikus szemszögből — osztályellenség. De vaj-

jon csakugyan az? — Nem szorul-e korrekcióra az a tétel is, mely szerint nem a tudat alakítja az életet, hanem az élet alakítja a tudatot? Mi a tudat? Társadalmi funkció. S milyen tudat- a priorit tételezünk fel arról, aki bár közvetetten élvezi a termelési eszközök birtoklásának előnyeit, — tehát kizsákmányoló — személyileg azokhoz húz, akik a termelési eszközök köztulajdonba vételével vélik megvalósíthatóknak azokat az eszményeket, melyek egyúttal az ő eszményei? Azokhoz húz és azok húzzák ... pironkodva, ügyetlenül... s ő ugyanolyan pironkodó és ügyefogyott, mikor a tárcájába nyúl. Mennyit adjon? Húsz pengőt? Ötvenet? Százat? — Ezret senki sem kér. Kisegítés nem megoldás. Hogy is tudná, akár csak egy ember életét is *megoldani!*

Attila a szegény emberek költője, de költő, tehát érti a gazdagokat... Érti, ő de mennyire érti! Úgy ahogy a gazdag sohasem értheti meg a szegényt...

*Inkább segít a kutya szőre
a teríthető betegen,
semhogy magát miértünk törje,
aki sorsunktól idegen.
Magának rág mind, aki rág,
a fogacskák azért fogamnak.
S mert éhes rongy vagy, a fogát
elkoldulhatod-e a kannak?
Fázol. Hát mondd, hihetsz-e annak,
ki fűtve lakik öt szobát,*

*falain havas tájak vannak,
meztelen nők, meg almafák?*

Hihetsz-e? Nem. Ha mégannyira borong is, hogy mi mennyire nyomorgunk. Szívére veszi terhünk, gondunk, vállára venni nem bolond.

Attila ismeri a gazdagokat, tudja mit várhat tőlük. És József Jolán becsületére válik, hogy ezt sem hallgatta el.

Pár nappal József Attila halála előtt, a balatonszárszói házikóban, melynek hangulata, mióta búskomor fivérüket magukhoz vették, olyan nyomott, Attila egyszerre csak megszólal, azon a hangján, mely a lélek ürességétől kongott:

— Tudod-e, hogy én mondtam a Bercinek, hogy ne is feleljen a leveledre ...

„Hirtelen megállt a kezemben a seprő” — folytatja a nővér. — Harag és szégyenkezés töltött el. Eszembe jutott, mennyi tépelődés és vívódás után szántam rá magam arra, hogy levelet írjak Attila pártfogójának. A gazdag embernek, kölcsönözöknek, akit nem is ismer, kétszáz pengőt... Kértem, hogy ne haragudjon, amiért zaklatom, de hinnem kell, hogy nem utasít el, hiszen barátja Attilának és csak azt hallottam felőle, hogy jó hozzá. Ne haragudjon és segítse meg Attila nővérét...

— Ó, Attila! — kiáltottam fel. — Hát miért tetted ezt?

Előbb halkatott, aztán kínlódva a visszaemlékezéstől, így felelt:

— Nem tettem másképpen. Mért mutatta

meg nekem a leveledet! Ha akart volna segíteni rajtad, megtehetette volna anélkül is, hogy az én véleményemet kéri. Azét, aki szintén tőle kap pénzt. Hidd el nekem, úgy hatott rám az egész, mintha azt mondta volna: „Nem elég vagy te? Most már a család is? Hányan vagytok testvérek? ...” Ha akkor találkozom veled, megpofoztalak volna . . . Hogy mi a véleményem? Hát nekem az a véleményem, hogy többé nem fogadok el soha senkitől semmit. Meg fogok halni.”

Egyelőre azonban még a budai villában ül, koktélt iszik és ópiumos cigarettát szí, illúziótlanul.

*... Szívére veszi terhünk, gondunk,
vállára venni nem bolond . . .*

Ne molesztáld, Jolán. Ne gyűlölködj, Judit. Egy és más rajtatok is múlik. Ne pazaroljátok bizalmatokat.

Ilyeneken töprenghetett, mikor a rosszul sikerült este után, oldalán az ellenségesen hallgató Judittal, fáradtan bandukol; a Széna-térről lekerül a Margit-kőrútra, át a hídon, a hosszú körutakon, az üres Andrásy-úton, a Ligeten, végre hazajutnak — s akkor levágja magát egy székre s kifakad. Megszámlálhatatlan oka volt erre. A világ rendje, melyért senki nem felelős, a gazdag emberek értetlensége, a szegények tehetetlensége, Judit önön maga...

A Szieszta-szanatóriumból kiszabadulva, Attila látszólag rendbejött. Újra verseket írt, szerkesz-

tett, vitatkozott. Az Edit-eset — mintha rossz; álom lett volna — nem került szóba közöttünk.

Attila sosem volt tevékenyebb. Verset írt a Szép Szó történelmi tanulmánygyűjteményéhez, versben készült felköszöntem Thomas Mannt a Magyar Színházban rendezett felolvasó-estjén — a cenzúra betiltotta versét — ez lesújtotta. Aztán eszébe jutott Flóra és felderült. Boldog volt, a megbolondulásig boldog, mint a bolond, mert elérkezett — az acsarkodó, piszkos földi szerelem után — a megváltó égi szerelemhez, a Madonnához, aki leoldja láncait, feloldozza bűneiből, emberré teszi.

A versek, miket élete utolsó hónapjaiban írt, klinikai szempontból is tanulságosak. Igazolják Adler Alfréd tanítását az egymást kompenzáló lelki funkciókról, másrészt bepillantást nyújtanak a megőrüléstől való félelemnek az értelemmel, a széteső empirikus énnel az intelligibilis énnel folytatott harcába. A teremtésre teremtettt lélek élethivatása kifejezni magát. Abban a mértékben válik valóvá, amilyen mértékben ez sikerül neki. Az empirikus személy ennek a szellemi énnel a gondnoka; gubó, melyből a pillangó kikel.

A költő nem vakon tapogatózva válogat az eszméletében tolongó fogalmak között. Ha nem is tudja, úgy tevékenykedik, mintha tudná, mit akar. Többé-kevésbé exakt jelentésükben használva a fogalmakat, leméri súlyukat, csengésüket, szótagszámukat, kihallgatja asszociációs felhangjaikat, amíg hosszabb vagy rövidebb küzdelem után, mely gyötrelmes, de boldogító, az összeállt szavakba bele-

vitte — mint egy mozdulatlan perpetuum mobile — életének áramkörét.

Ha ez sikerül, akkor a vers kész, aláírhatja. Akkor a verse ő.

Ő: nem részlegesen (minden cselekvés kifejez belőlünk valamit), hanem esszenciálisan, önmagának is meglepetésszerűen, mert sikerült kifejeznie azt a személyiséget, amely máskülönben nem manifestálódhatott. A valóságos József Attila éhezik, kávéházban ül — kedves, suta, keserű, megható figura — a vers József Attilája köd-ünneplőt visel, melyen átderengenek a valóságos József Attila körvonalai.

Hogy egyáltalában elint idáig, a szavak ritmikus rendbeszedésével — a felszabadító elvégeztetett-höz. csak azért lehetséges, mert mindennek, ami megszületik, előírt formája van. A forma organizált anyag; a tapogatózás, az organizálás folyamata. Ahogy az élő szervezet építi és resti tu ália magát, mintha minden osztódó setje tudná, hol a határ (a fül cimpája, az ujjak hegye), úgy tudja a költő, mi a hozzáteendő és mi a kivetendő, mintha csak *látná*, amit keres.

József Attila e divinációs képessége mellett oly kivételes verselési készséggel rendelkezett, mint csak kevesen, s ezt erős önkritikával s művészetbölcseleti töprengésekkel elmélyítette és fegyelmelte, majdnem az életösztön eltökéltségével, mellyel a megsemmisülés ellen védekezik. A schizofrénia ugyanis, mely személyiségét szétroncsolta végül, kezdettől fogva benne lappangott s beleszólt dol-

gaiba. Megbénította akaratát, elhomályosította öntudatát, bujtogatta, hogy vesse el magától az életet, de sokszor csak alattomosan, lappangva érezte jelenlétét ösztöneiben és indulataiban.

S itt érvényesül Adler Alfréd Überkompensation-elmélete. Az én, mintha csak tudná, mi fenyegeti, felfokozott tevékenységgel védekezik, mozgósítja öntudatlan építőerőit (mert az öntudatlan is összetett) a romboló erők ellen. Az értelmet fenyegeti veszedelem? Az értelem hadiállapotba helyezkedik. Az ösztönéletet? Védelmében síkraszáll a morál, a rend, a fegyelem. A schizofréniás zavarok s a végrehajtott védekezések József Attila minden életszakaszában kimutathatók. A schizofrénia egyik korai tünete már diákkorában jelentkezik. Nem tudja leállítani a gondolatait, azok tropikus mohósággal osztódnak, párosulnak, burjánoznak benne éjjel-nappal, úgyhogy aludni sem tud már, mire — védekezésül — kitalál a fékentartásukra egy észszerűnek vélt, valójában igen különös elméletet, mely gyanúsabb, mint a baj, amit általa orvosolni vél.

Nővérének jelenti Parisból:

— Dacára neuraszthéniámnak, ha már elaludtam, határtalanul alszom, de az elalvás nehezen megy. Nagyon sokszor ébren vágyok még az ágyban, amikor besüt a nap, tehát reggel hét órakor, ilyenkor aztán felkelek, mert különben elvész a nap. Így jöttem rá, hogy mozdulatlan fekvésnél alvás nélkül is kipihenheti magát az ember.

Csak azt csodálom, hogy erre még nem jött rá

senki. Természetesen ezt nem lehet a végtelenségig folytatni, de két éjjelen át lehet, hanem akkor minden érzést el kell tompítani és nem szabad megengedni, hogy az agy mást, mint tiszta logikát végezzen, bizonyos fokú intenzitással. Megjegyzem, hogy az agy akkor is dolgozik, ha nincs ébren az ember, tehát így csak annyi erőtöbblet használdik fel, amennyi a gondolatok társulásának fékentartásához szükséges. Általában a gondolkodás nem egyéb, mint hogy engedjük felmerülni a képzeteket s a nekünk nem megfelelőeket félredobván, a megmaradtak létét kihangsúlyozzuk bizonyos irányban: tehát a gondolkodás tulajdonképpen gondolatölés, amint hogy állattenyésztés is csak úgy lehetséges, ha menél inkább kipusztítunk egyéb állatfajtákat arról a környékről. Azonban a pihentető, de ébrentartó gondolkodást ábrándozásnak is nevezhetnők (bár komoly értékek is megfordulhatnak benne, sőt mindenkor kell felhasználható eredménye legyen, bár ez attól függ, kiről van szó). S amit az előbb említettem, a gondolatok társulásának fékentartása alatt azt értem, hogy csupán az elmosódó képzeteket veti félre s ezt a munkát nem egy bizonyos ítélet, vagy képzeletkonstrukció létrehozásának, mint célnak az érdekében végzi, tehát csak fizikai értelemben végez munkát, alig több erő felhasználásával, mint az alvás idején tenné ...”

József Attila költészete — klinikai szemszögből — az öntudat küzdelme az elmezavarral. A küzdelem módja: a költészet eszközeivel értéké változtatni, ami fenyegeti, szépséggé, lehetőleg értel-

mes szépséggé nemesíteni félhallucinációit és kényszerképzetait. Ez néha tökéletesen sikerül, néha úgy ahogy, máskor sehogy. A heroikus azonban az, hogy mindig — majdnem mindig — az; örültséggel viaskodik, s nem személyileg közömbös feladatot old meg.

Ebben a vonatkozásban a legtanulságosabbak és egyben legmegrázóbbak a győzelmei. Ilyen Az oroszlán idézésével, ami vereségnek tekinthető, körülbelül egyidejű ülni, állni, ölni, halni. A vers majdnem egészében rapszodikus, összefüggéstelen, groteszk szándékok egymásutánja, miket az utolsó rejtélyesen szép négy zárósor végül összefog és igazol.

Természetes, hogy csak egy patikamérleg érzékenységgű pszichiáter-esztétikus tudná kimutatni, melyik versét, vagy melyik versének melyik sorát sugalta a schizofrénia, még akkor is, ha azt sikerült társadalmi értékkeé kiformálnia. A magam részéről nagy győzelmei közé számítom a kísértetiesen szép Téli éjszaká-t, melyben elhagyatottságát immateriális hideg ürrel azonosítja, ilyennek az öt szegény szól-t, nagy vereségei közé A Hetedikjét.

A húszéves József Attila hetyke fiatalságával, derűjével, értelmével, intelligibilis énjének célkitűzéseivel küzdött a kedélyére nehezedő kód ellen, melyen győzelmesen tört át géniusza. Világi helyzete mind reménytelenebb, csalódás csalódás után éri, a gyomra romlik, a haja hull, fogában gyűl az idegen anyag: analitikus kezelésbe megy s ott szembekerül azzal, ami fenyegeti. Most már nem

öntudatlanja szublimálja betegségét, tudatosan mérkőzik azzal. Viaskodása szívbemarkoló. Soha verssor nem rázott meg annyira, mint az eszeveszett Egy elmaradt ölelés miatt befejezése, mikor sehogy sem tudván értelmesíteni dühös epekedését, türelmetlenségében így fakad ki: „En nem vagyok bolond”.

De hagyjuk ezeket a fájdalmas részleteket. Nézzük, hogyan alkot, mikot építő erői háboríthatlanok. Figyeljétek meg, milyen klasszikus nyugalommal építi ki szakaszból szakaszra az *Iszonyat egyre* fokozódó, egyre elviselhetetlenebb iszonyatát; nézzetek utána a proletárirodalomban, találtok-e olyan intellektuális hitvallomást a dolgozók mellett, mint a *Kirakják a fát*; tekintsétek meg a *Város peremén-nek* karcsún ívelő, milyen gondolatokat emelő lendületét; olvassátok leheletfinomságú, melegen zsongó természet-verseit!

A harmincas évek versei még tavaszi virágzáporra emlékeztetnek, színeikkel, nedveikkel, tmv déri villanásaikkal. Ám lassanként megváltoznak kulcsszavai. Kedvenc jelzői: szelíd, lágy, gyengéd, aranyló, tünde, törékeny; névszói: gyöngy, nyár, rózsza, parány; igéi: illan, lebben elnehezednek, a kék egyértelmű lesz a vassal, a téllal, az erkölccsel, az ezüst az elmúlással...

A kék vas éjszakát.

(Téli éjszaka.)

Mint a kék tél s a gyöttelelem

(Ordas)

*S a tág ég tiszta, nagy
reggel az erkölcs hírvös, kék vasát
megvillantja a fagy.*

(Fák)

*Ezüstös fejszesuhanás
játszik a nyárfa levelén ...*

(Lassan tűnődve)

Évei gyarapodásával arányosan csökken ép deklódése a felszíni jelenségek iránt. Szürkébb, elvontabb szavakat használ, a sugár, mely meg-megvillantja a kontúrokat, mintha a síron túlról jönne s amikor emlékein keresztül még egyszer felidézi a valamikor oly friss kedvvel ábrázolt természetet, a hangja halálosan szomorú: „Jó meghalni” — állítja keserűség nélkül. Kiülne

a nem üres űr egy partjára

onnan, a nyugalom partjáról nézné az életet, mint gyerekkorában a Tatár fedéltetéről a villogó dinynyéket görgető, megáradt Dunát.

*Piros almák is ringatóztak,
zöldpaprikák bicegve úsztak,
most ez, majd az lett volna jó ...
Ilyen lenne az űri szemle.
Milyen szép! — bólintva mindenre
a halál partszegélyein.*

Mint ahogy testileg is megöregedett, kései verseinek hangja öregesen fontolgotó, latolgotó. A

szenvedés bölccsé tette, egyformán bocsát meg mindent ellenségeinek és jóakaróinak.

Hát mielőtt búcsút vesz a világtól, megbékül azzal a két költővel is, akik a legtöbb fájdalmat okoztak neki. Babits Mihályt, akit megbántott, nyilvánosan engesztelgeti.

*Mint gyermek, aki bosszút esküdött
és felgyújtotta az apai házat
s most idegenség lepi, mint a köd,
s csak annak mellén, aki ellen lázadt
tudná magát kisírni...*

Nincs rá visszhang. Így is jó, bólint csendesen s keserőség nélkül eszmélkedik tovább, mi szükség volt rá, hogy jóvátehetetlenül összekülönbözzenek. S mintha megint az életen túlról ítélnének kettő” jük felett:

*Magademésztő, szikár alak
Én megbántottalak.*

*Sajnálom, kár volt.
Most már értelek.*

*... Mit érsz vele? A múlt
tüntető menete elvomit,
a lomb lehullt
a fájdalom ágai benned,*

*mint mindeneiben, elkövesednek
az daáomló évek, évadok,
rétegek, szintek és tagok
óriási nyomása alatt.*

*Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat,
s így mindegyik determinált.
Így él a gazdag is, szegény is,
így szenvedünk, te is, meg én is
s még jó, ha az ember haragja
nem az embert magát harapja,
hanem valakj mást,
dudás a fivólást,
én téged és engemet te, —
mert mi lenne, mi történhetne,
ha mindig markunkba marna,
az értelem iszonyú karmai
S ha már szólok, hát elmesélem
villamoson
egy este a Szénatéren
találkoztunk. Kalapot emeltem,
talán nyeltem,
köszöntem és te
csodálkozva vettél észre.*

*S még ottan
egy pillanatig szórakozottan*

*eltűnődtem — hiszen lehetnénk
jóbarátok, együtt mehetnénk
a kávéházba, teát kavarva
beszélgethetnénk irodalomról,
vagy más ily fontos emberi lomról
és telt szavadra,
mit óvatosan vetnél a latra,
utalván a tapasztalatra,
indulatom messze ragadna,
te — hozzátéve: „szívedre ne vedd” —
leintenél, mint az öregebb,
mint az apám
s én bosszankodnék, de nem mondanám.*

S ha most kérdezné valaki tőlem, mi teszi e prózai eszmélkedést költőivé, azt felelném: az érzékeltetés. Mindent látunk, elsősorban a költőt magát, nem teljes testi megjelenésében, csak a mozulataiban, amint töpreng, megszólal, figyel, újra megszólal, felemeli ujját, lehorgasztja fejét. Mivel éri el ezt? Mutassuk meg, amennyire lehet, abban a versében, melyben vetélytársától vesz búcsút, akinek töretlen ívelésű pályája keresztezte az övét.

EGY KÖLTŐRE

*Téged szeretnek: könnyen értenek,
nem kérdezed, ha félni kell, hogy félve;*

*én túl magasra vettem magamat
s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre.*

*Lásd, öt és félkilósnak szült anyám,
de elviselte. Azért kell kívánnom,
ki innen vesz föl s elvisel magán,
hogy szabad lélek legyek a világon.*

*Szerencsés volnál? Én azt nem hiszem.
Majd előtűnik mögüle az érdem,
vagy összetörsz s a tél vizeiben
kemény szavadért könyörögsz majd térden.*

*Nekem sikerült (s ez is szégyenem,
hisz nem egyéb ez emberárulásnál)
hogy csupán száraz kenyeret egyem
az isten testén való osztásnál.*

Csak az írásjelekre hívom fel a figyelmet: a megállító kettőspontra az első két szó után; a sorvégi vesszőre, mely újra megtorpantja a tűnődőt — mert miért? — A második sor vesszői csak tagolnak; de a pontosvessző újra megállít. Most Attila beszél. Micsoda keservesen-őszinte beismerés!

S a harmadik szakasz kérdőjele — mielőtt utoljára lemérné, mit ér mindaz, ami a másiknak jutott — Babits Mihály kegye, sorozatos Baumgarten-díjak, az oroszországi kirándulás, szerencse?

Ostobaság — senki sem mondható szerencsésnek a halála előtt — hogy végül is zárójelbe tett, de ritkítva szedett vallomással beismerje, miért bűn az, hogy neki semmi sem sikerült.

A TRAGÉDIA

A végkifejlés készületlenül ért. Nem láttam közeledni, nem hittem, hogy megtörténhetik s azokról, akik ezzel példálózni mertek, az volt a véleményem, hogy nem tudnak különbséget tenni valóság és költészet között. Hétköznapi lényeknek tekintettem őket, felháborított, hogy saját elveik alapján ítélnének Attila felől. Arról, amit valóságnak neveztek, lesújtó véleményem volt. A valóságot hallgatólagos egyezségnek tartottam az emberek között, hogy egyformán értelmezett fogalmakkal fejezhessék ki korlátolt feltevéseiket. Arról, ami érdekli őket, ami fontos számukra. Unottan, belső ellenkezéssel hallgattam őket. Hogy lehet ilyen szenvedélyesen erősködni, mikor valójában minden másként van. Őket tartottam csendes örülteknek. Honnan veszik a bátorságot, hogy Attiláról bármit is pre-judikáljanak? Attila többször összeomlott már idegileg, s nemcsak hogy kiállta, de utólag az is kiderült, hogy amit összeomlásnak neveztek, fejlődésének

krízise volt, mert az ember nem lassan, egyenletesen fejlődik, hanem kataklizmatikusan.

De volt úgy is, hogy nyugtalankodtam Attila miatt. Ám az is olyan volt, mint mikor az ember egy kártyásért szorong, — aki bár olyan mérheted lenül gazdag, hogy nagyobb baj nem érheti, — mégis illenék figyelmeztetni, hogy hagyja már abba, mert „rossz nézni” hogy triumfálnak felette ellenfelei. Persze, azok óvatosan játszanak, ő meg mindenre vagy semmire megy. Talán fel is állna, ha nem volna olyan rettenetesen lelkiismeretes, hisz az nem lehet, hogy a játék komolyan érdekelje, — de hát ő kériette össze az urakat s nincs bátorsága kijelenteni: ebből elég volt...

A legképtelenebb érveket eszeltem ki, hogy Attilának legyen igaza s ne a kezelőinek, akiknek csak „eset”. Védtem a költő becsületét, ahogy csak lehetett.

Egyszerre csak eltűnt.

Egyszerre, mondom, de nem így volt. Hetek múlva vettem észre, hogy nem látom sem a szerkesztőségi értekezleteken, sem, aki megkésve rajongta körül, V. Mártinál, első nagy szerelménél. A szerkesztőségéből hazajövet egyre sűrűbben kérdestem az otthoniaktól: nem keresett Attila? Nem, mondták. De ebben sem volt semmi rendkívüli; néha hetek hosszatt nem jelentkezett. Végül is rászántam magam, hogy felkutatom. Csak tudnám, hol lakik. Nővére nem tudta. Ignotushoz fordultam.

— Te látod Attilát, ugye?

— Nem nagyon — mondta zavartan.

— De azt csak tudod, hogy hol lakik?

— az Üllői-úton. A ház számát azonban nem tudom.

— Érthetetlen — morogtam. — Napok óta hajszolom a Japánban, a Bucsinszkyban, senki sem látta. Mintha a föld nyelte volna el.

— Ismered Attilát — mondta Ignótus sava-nyúan. — Biztosan fekszik és töpreng. Csinálta ezt már máskor is.

Ebben igaza volt. De én biztos voltam abban, hogy tudja, mi van Attilával.

— Nektek tudnotok kell, mi van vele — erősködtem. — A lap nem veszíthette el szem elől. Sértőnek találok titkolózásodat.

Mire Ignótus kénytelen-kelletlen közölte velem: Attila állapota olyan súlyosra fordult, hogy be kellett vitetni a Siesta szanatóriumba. Elmondta a dolog előzményeit is: a gyufaskatulya-esetet, ami miatt lakására csődítette barátait, kiket szintén az-
zal vádolt, hogy összeesküdtek ellene. Azok bebizo-nyították neki, hogy képzelődik, mire megnyugo-
dott. Magára hagyták. Este elment hazulról, az ut-
cákat rózsa, végül beült egy körüti kávéházba. Ott
egy ideig normálisan viselkedett, majd felugrott s
magából kikelve kiabált:

— Hogy kerültem ide? Hol vagyok? Hívják
ide Cserépfalvit!

A pincér felcsengette a kiadóját, az oda-
rohant és elcipelte a kávéházból. Azóta szünet nél-
kül sír, nyugtalankodik, gyötri magát. Most kábító-

szereket kap, elzsongítják az idegeit, legyengítik, új eljárás, remélhetőleg eredményes lesz. Szigorúan a lelkekre kötötte, mindaz maradjon, érthető okokból köztünk.

Sajnos, nem állt módunkban titkot tartani. Egy riporter kiszimatolta s megírta, hogy József Attilán, az ismert költőn elmezavar tört ki, a Lipótmezőn ápolják. Az újsághír után nem maradt más hátra, mint nyilvánosságra hozni az igazat, hogy legalább valamennyire helyreigazítsuk túlzásait.

Ez meg is történt. Ignótus kérésére cikket írtam Attiláról. Befejező sorai neki szóltak.

— Felesleges bolygatni, ami be van temetve, még ha nyugtalankodnak is a megkötözött kísértetek. Felszabadítva köréd sereglenek, mint valami tolakodó siserahad. Elfelejtetted a saját szavaidat?

*Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a múltat be kell vallani.*

*A harcot, melyet őseink megvívtak —
békévé oldja az emlékezés;
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.*

Gyere vissza közénk, harcolj, hiányzol. Aki múltjának Medúza-arcába bámul, elárulja embertársait.”

Attila barátai közül csak Ignótus kapott engedélyt kijárni hozzá a szanatóriumba. Jogával élt is. Naponta kétszer nézett ki hozzá s mint össze-

kötő tiszt Attila és a külvilág között, egyre kedvezőbb jelentésekkel derített bennünket. „Rövidesen te is kilátogathatsz biztatott. „Tűrhetően érzi magát.”

Egy délután Ignotus értem jött. Szép nyári nap volt. A lábbadozók nyugvószékekben napoztak a szanatórium kertjének virágai közt.

Attila a melléképületben feküdt, a keskeny folyosó mentén fekvő szobák egyikében. Az ápolónő előbb benézett hozzá. „Minden szavadra vigyázz” — figyelmeztetett Ignotus. — Sose tudhatni, mi izgatja fel. — Azzal beléptünk.

Attila fejfel az ablakhoz, ágyban feküdt. Szemhéjai dagadtak és vörösek voltak, vonásai gyötörtek, de nem tett ijesztő benyomást. Nyugodtan, majdnem derűsen fogadott.

— Szervusz — nyújtotta kezét. Karja soványan fehérlett elő hálóingéből. — Ül az ágyam szélére. — Várj, megkínállak cigarettával — s tétova mozdulatokkal kotorászott az éjjeliszekrényen fekvő tárgyak között. Füstöltünk és beszélgettünk. Természetesen irodalomról.

— Valami motoszka bennem — mondta s a paplanán heverő papírra mutatott.

Később viszontláttam írásai között. Ütemjelek voltak rajta, — tálformájú félkörök, rövid vízszintesek, meg néhány szó: tarló, alkony, nyúl. Így dolgozott. A dallam és a vers hangulata együtt fogant meg benne, szétválaszthatatlanul, ehhez keresgélte a szavakat — tájképpé színesítve révedezését. A strófából ez lett:

*Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyepek és lekonyul.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyul.*

Az ápolónő ránknyitott és halkán kiszólitotta Ignótust. Kettesben maradtunk. Ebből lett a tragédia. Elfelejtettem Ignótus figyelmeztetését s azon a hangon kezdtem beszélni, amelyet Attilával használni szoktam.

— Mit gondolsz, meddig tartanak még itt?
— faggatott. De olyan gyanakvóan nézett rám, mintha hangosan tette volna hozzá: Mondhatsz akármit, neked se hiszek, összejátsszol velük. Gyanakvását sértőnek találtam.

— Megmondom őszintén, Attila — feleltem.

— Örültnek tartanak.

Szörnyű dolog következett.

Attila két kézzel a szívéhez kapott, felzokogott, fejét ide-oda dobálta.

— Örültnek tartanak, örültnek tartanak — nyöszörögte fájdalmasan.

És omlottak a könnyei, mint a záporosó. A visszatérő Ignótus megdöbbenve nézett bennünket.

— Miért sírsz, Attila?

Attila rám mutatott az ujjával.

— Azt mondja, hogy örültnek tartanak. Mindenki tudja már! Mindenki tudja!

Ignotus magából kikelve fordult felém.

— Azonnal gyere — parancsolt rám és kirángatott a betegszobából.

Ezek után szó sem lehetett többé arról, hogy Attilát meglátogassam. Ignotus felháborítónak találta viselkedésemet. Sehogy sem volt hajlandó megérteni, hogy fel akartam rázni Attilát aléltóságából, rá akartam piritani, szedje össze magát. Nagy nehezen sikerült csak megértetnem vele elgondolásomat. Fejét csóválta s kijelentette, hogy ostobaság volt.

Hónapokon át változtak a jelentések Attila állapota felől. Hol az a hír jött, hogy jobban van, néhány nap múlva elhagyhatja a szanatóriumot, hol az, hogy újra visszaesett. József Jolán, aki abban az időben mindennapos volt nálunk, szorgalmasan hozta a jelentéseket. Egy napon sugárzó arccal újságolta, hogy Attila teljesen rendbejött és dolgozik. A Szép Szó körében megerősítették értesülését. Attila felépült, visszajön közénk, sőt — betegségének eleven cáfolataként — nyilvánosan is szerepelni fog a Szép Szó előadóestjein, Miskolcon és Egerben.

Néhány nap múlva újabb jó hírrel állított be Jolán. Attila sorsának intézői úgy határoztak, hogy leküldik néhány hétre Balatonszárszóra, családja körébe, hogy mielőtt visszatérne közénk, a falu izgalmaktól mentes légkörében vegye fel újra a kapcsolatot a külvilággal. Holnapután már utaznak is. A maga részéről arra kér bennünket, adjunk helyet

Attila néhány ingóságának és könyveinek, miket szanatóriumba való beköltözése után beraktároztak. Attila, akivel ezt csak mostanában közölték, nyugtalankodik a könyvei miatt. Jobb szeretné biztos helyen tudni őket. Készséggel elvállaltuk, hogy vigyázunk rájuk, míg visszajön.

Felhordták hozzánk dolgait: két öreg karoszéket, állólámpáját, könyvespolcát és a könyveit. Még a Korong-utcai lakásból ismertem őket. Megdöbbenve állapítottam meg, hogy kedves magyar költői, a teljes Balassi, a teljes Csokonai hiányzanak. Elkallódtak, vagy ellopták őket.

Jolán másnap újra feljött, izgatott volt, az óráját nézte, alig hörpintette ki a feketét, már búcsúzkodott.

— Vizontlátásra, gyerekek. Rövidesen jelentkezem Attilával.

A sors nem úgy akarta.

Az Estből értesültem a tragédiáról.

Másnap lerohantam Szárszóra.

Hideg, decemberi nap, felhők lágy batyui bomlanak. Gyűrt, sárga mezők közt virágokkal és koszorúkkal megrakott gépkocsik vargabetűznek. Öt gépkocsi. Attila valamennyi hódolója bennük ül.

Csendes, kihalt falu. A főutcán lelket sem látni. Falusi tanyák, az udvarokban tyúkok kárálnak. Mint a legrégibb emlékképeiben.

A falu piacától gyalog folytatjuk az utat. Fejkendős öregasszony mutatja. A két nővér — Jolán

és Etus a gyerekeivel — a halottasház előtt zokognak, résztvevő csoport közepén. Éppen csak egy pár szót válthatunk, indulnunk kell a temetőbe.

Igénytelen falusi sírkert. A koporsó a fehérre meszelt, gazdasági épületre emlékeztető halottasházban várja, hogy a földhe tegyék. Körülötte szorong, szinte testileg érezhető riadalomban a fél falu. Előbb fogatlan vénasszonyok, álluk alatt csomóra kötött fekete fejkendővel, hátrább könnyeiket törölgető menyecskék és komoran maguk elé meredő férfiember. A falujukba vetődött idegen koporsóját bámulják. Ki volt, nem igen tudják. Inkább csak általánosságban sajnálják, hisz jóformán gyermekember volt, még élhetett volna.

Vékonyhangú kardal csendül. Pöttöm lánykák, parányi legénykék siratják a poétát. Buzgón fújják a fagyos kis dallamot, fahangú iparkodással, igyekezettel, szipogva.

Aztán megindul a gyászmenet a tátongó gödör felé.

S most ott nyugszik, feje felett a töprengő ég, körülötte a csüggedt tájék borongó távlataival. Ott fekszik hallgatagon, felette lombok zizegnek, az állomás felől odahallatszik a vonatok dübörgése, meg egy éles mozdonyfütyty — s gyönyörűszép szíve porlad a hantok alatt. -

Négy nap múlva kellett volna kiállania a nyilvánosság elé.

Falragaszok hirdetik:

SZÉP SZÓ SZERZŐI EST JÓZSEF ATTILA VERSEIBŐL OLVAS

Mindenki tudja, hogy József Attila elnémult. De a jegyek elfogytak. A terem zsúfolva van. A hangulat ünnepélyes, mint a templomban.

József Attila nem jöhetett el. Nekem kell elmaradását kimentenem.

Elfogultan lépek az emelvényre, kezemben remeg a papír. Figyelnem kell, hogy érthetően beszéljek, hogy uralkodni tudjak érzelmeimen.

József Attilát búcsúztatom.

Szomorú bejelentéssel kell kezdenem: a költő, akit városukba vártak, barátunk és bajtársunk, József Attila a szó gyarlóan emberi jelentésében nincs többé. Ígérete szerint ma néki kellene helyettem önök elé állni, de ő kivonta magát kötelezettségeiből és kirohant a világból, mely már hónapok óta elvesztette számára ízét, varázsát és értelmét. A lassú és bonyolult lelki folyamatokat, amelyek végzetes elhatározására készítették, betegségnek nevezi az elvonatkoztató orvostudomány. De hát mi másnak nevezhetné azt a kísérteties tüneményt, mikor

a gyepelőzött értelem egyszerre csak megbokrosodik, belegabalyodik kantárjaiba és ahelyett, hogy busz-kén tovább száguldana, egy helyben topog, kínos és külső látszatra együgyű kényszerképzetektől megbabonáivá. Mi hozza ezt a megtorpanást? A lefékelt és egyre halmozódó emlékek feszítő ereje, amely egy látszólag jelentéktelen, más számára jelentéktelen hétköznapi esemény gyújtószikrájára felrobbantja a fegyelem gátjait, amitől az elintézettnek tekintett múlt minden rejtett gyötrelmével a tudatba szabadul, megelevenedik, megszállja a személyiséget, megbénítja elhatározásaiban, illetve olyan elhatározásokra ösztökéli, amelyek teljesíthetetlenek, mint teszem: bosszút állni bosszulatlan hagyott sérelmekért, visszaállítani szétbomlott kapcsolatokat, jóvátenni a jóvátehetetlent, halottakkal érintkezni vagy megkeresni őket a halálban. Így történt-e, ahogy egy csepp bortól kicsordul a túlon túl telt pohár — ahogy annak a cseppnek parányi terhe megkavarja a pohár felszínének nyugalmi állapotát — vagy alkati végzete teljesedett-e ki az élettani katasztrófák törvénye szerint? Valószínűleg mind a két folyamat ugyanannak az elkerülhetlenségnek a megnyilvánulása: egyik az élettan, másik a lélektan szemszögéből. Akárhogy is van, megrendüléssel láttuk, hogyan idegenedik el egyre jobban tőlünk, hogyan kapcsolódik ki tevékenységéből, hogyan zárja be konokul magát az önmarcan-golás héttornyú tömlőcébe, melyből sem a tudomány, sem a szeretet nem tudta kiszabadítani, melyben menthetetlenül elsorvadt volna, ha nem pusz-

títja el borzalmas eltökéléssel egy világos pillanatban az egész; építményt: szellemi merevgörcsben vergődő önönmagát. Így látták, világosan, de vigasztalanul, így vélekedtek boldogult barátunk felől, akik életének utolsó, lehangolóan szomorú fázisában érintkeztek, tárgyaltak vele. Ebben az időben már csak kényszerképzetei hieroglifáival tudta kifejezni, közölni magát — leszámítva azokat a, sajnos, ritka pillanatokat, amikor kimenekülve erelékeinek kínzó trivialitásából, még költőnek merte hinni magát. Érzéseit, érdeklődését, vágykielégülést kereső öntudatlan törekvéseit már betegségének kezdődő fázisában oly mértékben foglalkoztatták és elégítették ki kényszerképzetei, hogy költői alkotásaiban is csak velük foglalkozott. Ez — még egy szer és utoljára orvosi szemmel — védekezés volt, gyógyulási szándék, a kínzó képzetek elintézésének, formába rögzítésének, műalkotássá, személytelenítésének mentő kísérlete. Ennek a gyógyulási törekvésnek köszönhetjük a Nagyon fáj kötet megejtően szép, de már gyötrelmes tárgyú költeményeit.

Erőltetem a tárgyilagosságot, halmozom a személytelen megállapításokat, holott nem az én hivatalom. Engedjék meg hát, hogy méltatás helyett átrázóljak, hogy megidézzem ennek az irgalmatlanul gyötrelmes, de izgalmasan gazdag életnek néhány jellegzetes pillanatát. Viszafelé pergetem a filmet, de úgy, hogy átderengtessem az eseményeken az előzményeket., így kétfelől világosodnak meg pillanatai, a kezdet és a vég felől. Én természetesen mindent egy síkra vetitek, tényeket, álmokat és műve-

ket, hiszen ezek csakugyan egyet jelentenek az élt élet pillanataiban.

Néhány hónappal kell csak visszamennem a már előttem áll, tevékenykedik. Ebben az időben aratja legnagyobb sikereit. Országos nevű költő, a Szép Szó szerkesztője. Rendkívül öntudatosan viselkedik. A szerkesztőségben szigorú, majdnem rideg. Fiatal költők rettegve terítik elébe verseiket. Összeráncolt homlokkal olvassa a kéziratokat, táskája tömve van ítélete alá bocsátott versekkel, levonatokkal. Külső megjelenésében is kimért, zárkózott, önérzetes. Mélységesen lenézi a költői életformát, mérnöknek, tervezőnek tartja magát. A verseket is a technikus fülével olvassa. Szívesen taglalja ugyan lelki hátterüket, de minden fiatal költőtől megköveteli, hogy verselési technikája hibátlan legyen. Verselemzései bonyolultak, tudákosak. A vers zárt univerzum a számára, kristály, borostyánkőbe dermesztett élmény. Most, utólag, úgy tűnik nekem, mintha ebben az időben már csak kötelességtudásból erőltette volna a költészetet, főleg a mások költészetével való foglalatosságot. Maga már túl volt életének azon a periódusán, melyben a szorongások szavakká bővölésével tudta altatni nyugtalanságait. A fegyelem, amelyet külső s belső magatartásával szinte tüntetően hangsúlyozott, kényszerzubony volt. Beszélgetéseiben egyre sűrűbben szerepelt a „mama” — elmélkedéseiben egy különös, magaalkotta szóösszeétel: a világhiány. A két szó, a konkrét és az elvont, befelé vezet, degradálja a külső világot.

Mindegyikünk kopásig viseli testéhes idomult modor-gúnyját. A merev szigor, mellyel a Szép Szó költő-szerkesztője hivaikodott, előző korszakának magatartássá vált felismerése. Arra a korszakára gondolok, melyben megérezte, megértette és magára vállalta a társadalmi forrongásokat tudatosan átélő költő helyzetét és feladatát. Szenvelgés és lázadás nélkül felméri a munkásság helyzetét, lehetőségeit s méltóságteljes, komor képekben tudatosítja valójukat. „Ilyenek vagyunk”¹ — éneklí „új nép, másfajta raj. Másként ejtjük a szót, fejünkön másként tapad a haj... A való anyag teremtett minket, e szörnyű társadalom öntőformáiba lötytyintve, forrón és szilajon, hogy helyt álljunk az emberiségért az örök talajon. Papok, katonák, polgárok után így lettünk végre mi hű meghallói a törvényeknek, minden emberi mű értelme ezért bűg mibennünk, mint a mélyhegedű... A költő ajkán csörömpöl a szó, de ő (az adott világ varázsainak mérnöke) tudatos jövőbe lát s megszerkeszti magában, mint ti majd kinn, a harmóniát.

A költőt ebben az időszakában egy ideológiai látomás inspirálja, az elme gyönyörű képessége, mellyel tudomásul veszi a véges végtelent, a termelési erőket odakinn, az ösztönöket idebenn. Ez a vers kétségtelenül a költő legtisztább és legérettebb alkotása, mely életének legharmonikusabb pillanatában, a keresztúton íródott. A felismert társadalom felől jön, melynek elnyomó törekvéseivel fölényesen szembe helyezi a nyugodt és kitisztult érte-

lem világát, de ahelyett, hogy megállapodna, már elindul az ösztönök belső, zavaros világa felé.

Ebben a korszakában, amennyire körülményei engedték, megpróbálta összhangba hozni életét meggyőződéseivel. Szakított az Abbáziával és a Japánnal, kiköltözött a város peremére, stabil keretben inségeskedett. Büszke volt szoba-konyhás padláslakására, bútoraira, edényeire, roskadozó könyvespolcaira. A külső Thököly-út környékén lakott, a hírhedt halálsorompó közelében s ha vendégei távoztak, lekísérte őket a legközelebbi villamosmegállóhoz, hogy el ne tévedjenek a sínek között. Ma is emlékszem arra az estére, mikor együtt néztük a sorompó mögött dübörgő tehervonatot. Fojtott izgalommal figyelte a gyéren világított kocsisor fényeit, a kocsik idomtalan árnyékát s egy összefogó öleléssel magához emelte a széntől feketéllő, elátkozott környezetet. Ilyen séták után írta a Külvárosi éjt, a Téli éjszakát és az Eszmélet darabjait. Ilyesmiket:

*A teherpályaudvaron
úgy lapultam a fa tövéhez,
mint egy darab csönd; szürke gyom
ért számhoz, nyers, különös-édes.
Holtan lestem az ört, mit érez
s a hallgatag vagonokon
árnyát, mely ráugrott a fényes,
harmatos szénre konokon.*

Babonás hangulatú költemény, mintha dermedt bűvöletben felérezte volna iszonyatba torkoló

életének utolsóelőtti pillanatát. Mintha — mondom — de természetesen nem hiszem; mert az összefüggés a kísérteties hangulatú költemény és életnek szörnyű megszakadása között megvan ugyan, de nem abban az okkult értelemben, mintha a vers ihlet pillanatában felködlött volna a költő előtt a végzetes tehervonat. Hanem igenis abban a másik, értelmünk által elfogadhatóbb, de még hátborzongatóbb értelemben, amivel az önmagát mindenáron elpusztítani akaró költő a halálnemek között válcs>-gatva, végül is az öngyilkosságnak ahhoz a szcenáriumához folyamodott, amelynek — talán ki is műtatható mélylélektani érzésáttételek következtében — különös libidó-praemiumot juttatott. (Ó, hogy nem vitathatom meg vele, a freudi értelmezések mániákusával, ezt a feltevést!)

Sietnem kell, az idő rövid s én lélektani fejtegetésekre vesztegetem, helyett, hogy elmondanám, milyen volt, hogyan élt, mire tartotta magát, a valóságot, a költészetet. Előbb azonban megint-le kell hántanom róla egy természetké keményedett magatartás-réteget. Hadd ássam ki hát az önmaga ellen acsarkodó felelős költő mögül a hetyke, fiatal József Attilát, aki mindvégig lényének legtündéribb oldalával fordult felém, a keserűségeivel évődőt, a sose szomorút, aki, mint a középkori szent, testvérenek vállalta a fecskét, a eincért, az elefántot, de az ordast, a kígyót és a gazdagot is. Csodálatos tünemény volt: sovány, játékos és hízelkedő, mint egy négyhónapos kölyökkutya és ugyanakkor csodálatosan bölcs, megbékélten igénytelen, mint

egy buddhista szerzetes. Tizennyolc, húszéves kamasz volt, mikor összeakadtunk s olyan friss, töretlen szerelemmel beszélt szomorúságairól, mintha a népmesék kisebb fiának tartaná magát, akinek csak a varázsigét kell kimondania, hogy véget érjenek megpróbáltatásai.

„Szerettem Lucámat, de Lucám nem szeretett, bútoraim, árnyak, barátaim nincsenek. Bajom sem lesz többé” hitegeti magát „lelkemmé lett mindahány — élek mindörökké, gazdátlan és ostobán.” Milyen szeretetreméltó a mélázó önvallomásban, mellyel bemutatkozik:

*Vidám és jó volt s tán konok,
ha bántották vélt igazában.
Szeretett emi s egybewmasban
istenhez is hasonlított.
Egy zsidó orvostól kapott
kabátot és a rokonok
úgy hívták: többé itt-ne-lássam.
A görögkeleti vallásban
nyugalmat nem lelt, csak papot, —
országos volt a pusztulásban,

nodehát, ne búsuljatok.*

Kinek sikerült ilyen üdén, hamvasan, ilyen fülbe muzsikáló közvetlenséggel dalba önteni a leg-törékenyebb, legfinomabb érzésárnyalatokat? Türellem, megnyugvás árad verseiből, nyári éjszakák csendje, cinikusan hunyorgó csillagzizegessel, meg-

bocsátás, elnézés, értő szeretet, egy mindenbe bele-
törődő poétaszív pantheizmusa.

És ugyanez a mindenben megnyugvás csendül
ki utolsó verseiből is. Mintha csak gyerekkori hit-
vallását folytatná.

*"Magamban bíztam elejétől fogva —
ha semmije sincs, nem is kerül sokba
ez az embernek. Semmikép se többé,
mint az állatnak, mely elhull örökre.
Ha féltem is, a helyemet megálltam —
születtem, elvegyültem és kiváltam.
Meg is fizettem, kinek ahogy mérte,
ki ingyen adott, azt szerettem érte.
Asszony, ha játszott velem hitegetve:
hittem igazán — hadd teljen a kedvek
sikáltam hajót, rántottam az ampát.
Okos urak közt játszottam a bambát.
Árultam forgót, kenyeret és könnyvet,
újságot, verset, mikor mi volt könnyebb.
Nem dicső harcban, nem szelid kötélén,
de ágyban végzem, néha ezt remélem.
Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
Éltem — és ebbe más is belehalt már.*

A mártíromságnak derűs készsége, az elkerül-
hetetlen vállalása vonul végig költészetén. És nem
a sztoikus zord Amor Fatimaként, hanem szinte
mámoros örömmel, triviális tapasztalataink megta-
gadásával. Különben jól van így is — vallotta leg-
nyomorultabb napjaiban — mert nem hitt a rossz-

ban. Nincs senki, akire rámondjam, örömét lelte nyomoromban, vigasztalta mindig magát, mert sohasem vesztette el hitét a társadalmi szolidaritásban. Vizsgáljátok ki visszatérő pillérszavait. E világalapító, viharos költő eltökélten kizárta verseiből az osztályközi acsarkodás harcszavait. Természeti képeiben a hangulat mindig érzelmes és vigasztaló; a menny könnyű, lágy a táj, gyöngy az est, hegyek párja rezg a halmokon, a költő farkassá bővölve is takaros, habos szájjal is mosolyogni próbál s miközben ünőszóra felel, setét eperlevelek hullanak a vállára. Hatalmas oeuvre-jében kötetről-kötetre követhetjük tehetségének izmosodását, tartalmainak kiteljesedését, de a világhoz való viszonya kezdettől végig ugyanaz. Az emberekben és a világban való felolvadás áhítozása, az értelem, a jószándék, a szépség kultusza s annak a hite, hogy növekedvén átlátunk majd a jó és a rossz, a bűn és az erény emberközi korlátain, amikoris majd ez az egyelőre csupa-csőszvilág olyanná lesz, amilyenül ennek a csupa-szív-költőnek jóvátehetetlenül adósa maradt.

TARTALOM

Et testis esto.....	5
Én, József Attila, itt vagyok	9
Izmusok tündöklése és bukása.....	15
Aki dudás akar lenni.....	29
Atlantis, egy elsüllyedt világrész	37
Eszmélkedés az anyagi szegénységről és a világhiányról.....	47
Pesti béccselők.....	60
Medáliák.....	74
Attila Parisban.....	88
Világizzása hőmérsékletem.....	92
Attila analízisbe megy.....	120
A semmi ágán.....	128
Emlékek farkasvermében.....	154

Mégegyszer a szegénységről, a világhiányról, kiegészítve az, eszményi-én és az, ösztön-én párviadaláról szóló elmélkedéssel	178
Egy költőre.....	198
A tragédia.....	201
<i>Szép Szó</i> szerzői est József Attila verseiből olvas	210